

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAKIN DÖNEM İRAN'DA TÜRKÇÜLÜK HAREKETLERİ

ÖĞRENCİNİN ADI VE SOYADI
Melih AKDENİZ

DANIŞMAN ÖĞRETİM ÜYESİNİN
ÜNVANI ADI SOYADI
Doç. Dr. Ramazan ÇALIK

MANİSA
2006

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU**

Tez No:

Konu:

Üniv.Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: AKDENİZ

Adı: Melih

**Tezin Türkçe adı:
Yakın Dönem İran'da Türkçülük Hareketleri**

**Tezin Yabancı adı:
Near Period Turkish Nationalist Actions in Iran**

Tezin yapıldığı

**Üniversite: CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ Enstitü: SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ Yılı: 2006
Diğer kuruluşlar:**

**Tezin Türü: 1- Yüksek Lisans
2- Doktora
3- Tıpta uzmanlık
4- Sanatta yeterlilik**

**Dili: Türkçe
Sayfa sayısı: 122
Referans sayısı: 85**

Tez Danışmanlarının

**Ünvanı: Doç. Dr.
Ünvanı:**

**Adı: Ramazan
Adı:**

**Soyadı: ÇALIK
Soyadı:**

Türkçe anahtar kelimeler:

**1- İran
2- İran Türkleri
3- Güney Azerbaycan
4- Hürriyet
5- Hareket**

İngilizce anahtar kelimeler:

**1- Iran
2- Iran Turks
3- Southern Azerbaijan
4- Liberty
5- Action**

Tarih: 31. 07. 2006

İmza:

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

ÖZET

İran Türkleri yıllardır süren bir ilgisizlik sonucunda bölgelerinde uzun süre yalnız kalmışlardır. Bununla birlikte 1900'li yıllardan beri kendi hürriyetleri ya da kültürel hakları için başkaldırılarda bulunmuşlardır. Türk Dünyası'nın önemli meselelerinden biri olan İran Türkleri meselesi halen güncelliğini ve önemini devam ettirmektedir.

Çalışmamız özellikle İran Türklerinin yakın tarih ve özgürlük mücadelelerinin biraz daha bilinmesine ve öğrenilmesine katkıda bulunmak için hazırlanmıştır.

Çalışmamızda genel hatlarıyla İran'ın tanıtılmasından sonra bu ülkede yaşayan Türkler anlatılmış, bunların bağımsız ya da otonom yaşama istekleri doğrultusunda yakın dönemde giriştikleri mücadeleler incelenmiş ve son olarak da bugünkü durumlarına değinilmiştir.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

ABSTRACT

Iran Turks had been left alone in their region for a long time a result of an indifference. However they had been revolted for their freedom since year 1900. The problem of Iran Turks which is one of the important problems of Turk World keeps on it's actuality and importance presently.

Our study has been prepared especially to contribute learning and teaching more of the freedom struggles and near history of Iran Turks.

In our study; after Iran has been introduced in it's general lines, Turk groups living in this country has been explained and the struggles of these Turks in the near future which has been attempted through the freedom and autonomously living desires has been studied and also finally today's situation of these Turks has been mentioned.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Yakın Dönem İnan’da Türkçülük Hareketleri” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31/07/2006

Melih AKDENİZ

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / / tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 8. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Programı öğrencisi Melih AKDENİZ'in "Yakın Dönem İran'da Türkçülük Hareketleri" Konulu tezi incelenmiş ve aday / / tarihinde saat ..... 'da/de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ

DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU

RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

Evet

Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

ÖNSÖZ

“Yakın Dönem İran’da Türkçülük Hareketleri” ismiyle ortaya çıkarmaya çalıştığımız bu tez, ülkemizde son dönemlere kadar neredeyse hiç dikkat çekmemiş yahut politik nedenlerle fazla ilgi görmemiş bir Türk topluluğu olan “İran Türkleri” üzerine yapılmış bir çalışmadır. Biz bu çalışmamızda İran’ı ve bu ülkenin genel yapısını tanıtarak, daha sonra İran Türklüğüne girdik ve bunu İran’daki Türkçü – Hürriyetçi hareketler ile bitirdik. İran Türkleri bazen otonomi, bazen kültürel ve siyasi haklar bazen de tam bağımsızlık için harekete geçmiş ve bu yolda da başarılı olmuştur. Günümüzde de faal olan İran Türklerinin durumu, bu ülkedeki soydaşlarımızın tarih yazmaya devam edeceklerine işarettir.

Bu çalışmamızda amaç; Türklüğün unutulmuş ama o derecede de önemli meselelerinden biri olan İran Türklüğü üzerine dikkat çekmek ve akademik anlamda eksik olan çalışmaların yerini biraz da olsa doldurmak olmuştur. Tezimizin bize kazandırdığı en büyük ödül ise, araştırmamızın, tanıştığımız İran Türkleri arasında yarattığı mutluluktur. Yine de yapılan araştırmalar İran Türklüğü için yolun başlangıcı sayılabilir. Türkoloji açısından çok önemli bir kaynak oluşturan İran, daha geniş ve ayrıntılı çalışmalara konu olmalıdır inancını taşıyoruz.

Çalışmama her türlü maddi manevi desteği veren Danışman Hocam Sayın Doç. Dr. Ramazan ÇALIK’a, Ankara’da çalışmam üzerine çok büyük yardımını gördüğüm Sayın Dr. Yaşar KALAFAT’a, ASAM İran Masası’ndan Sayın Arif KESKİN’e, desteğini esirgemeyen Vildan KÜÇÜK’e ve aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Melih AKDENİZ

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM:.....	6
İRAN	6
İran Hakkında Genel Bilgiler	6
1.2 İran'ın Devlet Yapısı	8
1.3 İran'da Nüfus ve Etnik Yapı.....	12
1.4 İran'ın Kısa Tarihçesi	13
1.4.1 Eskiçağ'da İran	14
1.4.2 İslam Fütuhatı	17
1.4.3 Türk Egemenliği	19
1.4.5 Safevî Dönemi ve Sonrası	23
1.4.6 Pehlevî Dönemine Kadar İran	26
1.4.7 Pehlevî Hanedanı	30
1.4.8 İslam Devrimi'nden Günümüze	33
İKİNCİ BÖLÜM:	35
İRAN TÜRKLERİ.....	35
2.1 Azerbaycan Türkleri	37
2.1.1 Afşar Türkleri	39
2.1.2 Şahseven Türkleri	40
2.1.3 Kaçar Türkleri.....	41
2.1.4 Karapapak (Karapapah) Türkleri.....	44
2.1.5 Hamse Türkleri	45
2.1.6 Diğer Azerbaycan Türk Boyları	46
2.2 Kaşgay (Kaşkay) Türkleri	46
2.3 Türkmenler	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:.....	51
İRAN'DA TÜRKÇÜ – HÜRRİYETÇİ HAREKETLER	51

3.1 Settar Han ve Meşrutiyet Hareketi	51
3.2 Şeyh Muhammed Hiyabanî ve Azadistan Devleti.....	72
3.3 Pişeverî ve Demokratik Azerbaycan Hükümeti	83
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:	92
PEHLEVÎ DÖNEMİ SONRASI İRAN TÜRKLERİ.....	92
4.1. Pehlevî Döneminde İran Türkleri	92
4.2. İslam Devrimi ve Sonrasında İran Türkleri.....	96
SONUÇ.....	101
EKLER	104
BİBLİYOGRAFYA.....	116
KİTAPLAR	116
MAKALELER.....	118
GAZETELER	121
ANSİKLOPEDİLER	122

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

GİRİŞ

Bugün Türkiye’de “İran” dendiği zaman insanların aklına ilk gelen şey bu ülkedeki dinî idare şekli ve dışa kapalı toplum yapısıdır. Ciddi anlamda bu ülke, dışarıdan bakan biri için böyle bir izlenim verebilir. Ancak tüm bunların altında 1925 yılında başlayan Pehlevî hanedanı döneminden beri yoğun bir şekilde süregelen ilgisizlik, bu ilgisizliğin getirdiği bilgisizlik ve kendi sorunlarımızla uğraşmanın sıkıntıları yüzünden ihmal ettiğimiz ve maalesef pek çok kişinin hiç bilmediği 30 milyonluk bir Türk kitlesi bulunmaktadır. İran’daki bu Türklerin en büyük kısmını Azerbaycan Türkleri oluşturur. Öyle ki dünya üzerinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin 3/4’ü yoğun olarak İran Azerbaycan’ı ya da Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgede ve adacıklar halinde İran’ın çeşitli yerlerinde yaşamaktadırlar, toprak bakımından ise Güney Azerbaycan, “Büyük Azerbaycan”ın¹ 2/3’ni oluşturur.

Türk Dünyası’nın bugün en önemli meselelerinden biri de ele aldığımız İran Türklüğü meselesidir. Aras nehrini geçince Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölge başlar. İşte bu bölge Kuzey, Doğu ve Batı (Anadolu) Türk dünyaları arasında bir köprü olarak yer almıştır ve Türklüğün yayıldığı geniş coğrafya üzerinde deyim yerinde ise bir kilit pozisyonundadır. Ancak yine bu coğrafya, Türklüğün yerine mezhebin ön plana çıktığı dönemlerde de bir ayrılık noktası olarak da göze çarpmaktadır. Zira İran’ın Türk hâkimiyeti altına resmen girdiği 1040 yılından,

---

¹ Düşünsel bağlamda Büyük Azerbaycan, Vahid Azerbaycan ya da Bütöv Azerbaycan; Kuzey ile Güney olarak siyasî sınırlarla ayrılmış Azerbaycan’ın bütün halinde algılanması, bu iki Azerbaycan’ın birleşmesi ülküsünü ifade eder. Bunun yanı sıra toprak olarak bütün Azerbaycan ülkesi anlamındadır.

Pehlevî hanedanının başa geçtiği 1925 yılına kadar geçen 885 yıl ile İran doğal olarak bir Türk ülkesi sayılmıştır. Bu döneme kadar yalnız hâkimiyet ve idare şekli ile değil; coğrafyası, nüfusu, dili ve kültürü ile de bir Türk ülkesi olduğu halde zıt ve yabancı bir ülke sayılmasının yegâne sebebi de ortaçağlardaki devlet kavramında en önemli faktör sayılan mezhep ayrılığının doğurduğu gereksiz ve aralıksız kavgalardır.

Güney Azerbaycan, bu köprü pozisyonu ile genel Türk coğrafyası için de önemli bir bölgedir. Zira Türk dünyasının birleşmesi Güney Azerbaycan'dan geçer. En küçük bir şekilde örnek vermek gerekirse; bugün Dünya Türklüğünün lokomotifi olan Türkiye ile Türk Dünyası arasında siyasi olarak sadece 11 kilometrelik Nahçıvan sınırı bulunmaktadır. Yine de bu durumun yanıltıcı olmasına izin vermemek gerekir, zira bu haritalar siyasideir, asıl olan ise bir Türk'ün Iğdır'dan çıktığı zaman Tahran'a gidene kadar yolda karşılaştığı insanlarla kendi dili ile konuşup anlaşabilmesidir. Bugün gelinen noktada ise önemli sorunlardan biri de bölgenin İran tarafından hızla Kürt iskânına açılmış olması ve deyim yerindeyse bu büyük Türk yurtları arasına bir tampon bölge oluşturmaya çalışmasıdır.

İran Türkleri üzerine ülkemizde yapılan bilimsel çalışmalar yetersiz olmakla birlikte, özellikle 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılma döneminde gelişerek Kuzey Azerbaycan'ın ve Türk ülkelerinin bağımsızlığı ile sonuçlanan bağımsızlık dalgasıyla bu alanda çalışmalar da daha ciddi anlamda yapılmaya ve çoğalmaya başlamıştır. Hazırlanan bu tez ile İran Türklerinin tarih, nüfus, yerleşim gibi bilgileri verildikten sonra konunun aslı olan İran Türklerinin çeşitli zamanlarda ortaya çıkmış milliyetçi ve hürriyetçi hareketleri incelenmiştir. Burada şunu belirtmek gerekir ki İran Türklerinin bu hareketleri bazen Şeyh Muhammed Hiyabanî ve onun kurduğu Azadistan gibi bağımsızlık istekleri, bazen de Settar Han hareketinde olduğu gibi tüm İran'ı etkisi altına alan demokrasi istekleri şeklinde gelişmiştir.

Tüm bu tarihi olaylar içerisinde 1900'lerden itibaren İran'da hürriyet isteyen Türklerin mücadelelerini görmekteyiz. Settar Han, Şeyh Muhammed Hiyabanî ve Seyit Cafer Pişeverî'nin giriştikleri hareketler tez konusu çerçevesinde bu bağlamda değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere İran çok eski devirlerden beri göç yollarının da üzerinde olmasının verdiği bir etkiyle yoğun dış göçler almıştır. Bunların en büyükleri ise şüphesiz Türk göçleridir. Bu göçlerin benzerlerinden ayrılan özelliği ise Türklerin büyük bir kısmının İran'ı bir atlama noktası değil de bir vatan olarak kabul etmesi ve buraya yerleşmesidir. Öyle ki Selçuklular devrinde İran coğrafyasının özellikle Kuzey bölümü artık Türkleşmiş bulunuyordu.

Bu yerleşmenin ve Türklerin fitrî özelliklerinin doğal bir sonucu olarak İran'da uzun süreler devam eden Türk hâkimiyet devreleri yaşanmıştır. Son olarak yine Türk olan Kaçar hanedanını deviren Fars asıllı Rıza Han, "Rıza Şah Pehlevî" adını alarak Fars asıllı Pehlevî hanedanını başlatmıştır. Bu dönemden sonrası ise İran Türkleri açısından bir nevî kâbus devresi şeklinde görülebilir.

İran'da yaşayan Türkler, 1925'ten sonra gelen hemen hemen tüm iktidarlar tarafından büyük bir problem olarak görülmüşlerdir. İran'a hâkim olan bütün güçler İran Türklerini sindirmeyi ve asimile ederek yok etmeyi amaçlamışlardır. Pehlevî hanedanının uygulamaları hafızalardayken 1979'dan sonra İslam Cumhuriyeti'nin kurulması da buradaki Türklerin kaderini değiştirememiştir. Bu dönemde de Türkmenlerin kanlı tenkillerini, Azerbaycan Türklerinin lideri Ayetullah Şeriat Medârî'nin evine yapılan baskınlar takip etmiş, Tebriz başta olmak üzere bütün İran Türk bölgelerinde Türklerin öldürülmesi, hapsedilmesi, işkenceye tutulması, Türkçe radyo ve gazete gibi yayın araçlarının yasaklanması gibi terör hareketleri daha da hız kazanmıştır. Bunların da arkasından İran Parlamentosuna seçilen Kaşkayların İlhanı Nâsır Hân'ın meclisten atılması gibi ülke çapında Türklere karşı girişilen baskı ve sindirme hareketleri devam etmiştir.²

Pehlevî hanedanının başa geçmesinden sonra yürütülen asimilasyon politikaları yüzünden bazı insanlar buradaki Türklerin artık gitgide Farslaştığını ve eridiğini düşünmektedir. Ancak bu düşünce kesinlikle yanlıştır. Tüm eritme çabalarına rağmen anadilini muhafaza eden, örf ve adetlerini koruyan, tarih ve kültür bağlarını asla unutmayan ve asıl önemlisi her fırsatta hürriyet için ayaklanan

---

² Halid Lâziboğlu, "İran Türkleri", Milli Eğitim ve Kültür, Sayı 7, s. 82

bir halk asla asimile edilmiş sayılamaz. Özellikle kan kardeşleri olan Kuzey Azerbaycan özgürlüğünü kazanmış bir şekilde yaşarken Güney Azerbaycan'ın ve diğer İran Türklerinin Fars asimilasyonu altında eriyeceğini düşünmek oldukça yanlıştır. Tarih bize bugünkü İran devletini kuran, büyüten ve yaşatanların İran Türkleri olduğunu söylüyor. Dolayısıyla bu devletteki hakları, nüfusları ve güçleri, Farslar kadar güçlü olan Türklerin bir Fars asimilasyonu ile erimeyecekleri açıktır. Şayet biraz düşünersek, Türklüğünü kaybetmiş bir toplumun fırsatını bulur bulmaz ayaklanması, Türkçe eğitime geçmesi, Türkçe gazeteler, dergiler çıkarması mümkün değildir.³ Örneğin, İran'da Şehriyar'ın "Heyder Baba'ya Selam" şiirinden sonra birden bire Türkçe yazan onlarca yazar ve şair çıkmıştır.

Maalesef İran Türklerinin durumu ülkemizde yeterince iyi bilinmiyor ve takip edilmiyor. Bu oldukça tehlikeli bir durumdur. Zira Ortadoğu; istekli ya da zorunlu yeni oluşumlara gidip, yeni komşular oluştururken, ileride doğabilecek bir İran bunalımında ülkemiz hazırlıksız ve sonuçlarını kestiremediği bir durum ile karşı karşıya kalabilir. Oysa gereken önem verilir ve İran Türkleri üzerinde son dönemlerdeki gelişmelerle birlikte biraz daha artan araştırmalar sürdürülürse geçmişteki hataların tekrarlanmayacağı söylenebilir.

İran'da son dönemlerde meydana gelen gelişmeler ne olursa olsun, bölgesel istikrar açısından; bütünlüğünü koruyan bir İran, Türkiye açısından tercih sebebidir. Zira bugünkü duruma biraz dikkatli bakan herkesin görebileceği gerçekler insanı bu yönde düşünmeye itmektedir.

İran'da bugün de Türkler faaliyettedir. İslam Devrimi'nden ve onun getirdiği baskıcı rejimden sonra sesleri kısılmış olsa da içinde bulunduğumuz son dönem (Özellikle 1991 sonrası) İran Türklüğünün yeniden uyanış döneminin geldiğini göstermektedir. Gelecek yılların gerek İran gerek Türkiye ve gerekse bölgenin bütünü için önemli gelişmelere sahne olacağı söylenebilir. Türkiye'nin, gelişmelere hazırlanabilmesi, İran'ın tamamının ve özelde İran Türklerinin yeterince iyi araştırılması ve bunlar üzerine stratejiler üretilmesine bağlıdır.

---

³ Ahmet Bican Ercilasun, "Azerbaycan – İran Türkleri Üzerine Bir Yorum", *Azerbaycan*, Sayı 254, s. 82

Sonuç olarak, İnan'daki bu Türk toplulukları bugün açık ve gizli bir oluşunun sancılarını yaşamaktadır. Kendi aslı kimliklerine kavuşarak hr dünyada yerlerini almaları, bunların ancak özellikle kültür alanında birbirlerini tanımalarına ve aralarındaki ortak tarih ve dil şuurunun gelişmesine bağlıdır.⁴ Türkiye de, bunun bilinci içerisinde bölgemizde bulunan ve ülkemize çok yakın ama aynı zamanda o kadar da uzak olan İnan Türklerini tarih, dil, nüfus vs. bakımından tanımak ve böylece geleceğe daha güvenli bakmak için çalışmalıdır.

---

⁴ Yaşar Kalafat, *İnan Türklüğü*, İstanbul 2005, s. 18

BİRİNCİ BÖLÜM:

İRAN

İran Hakkında Genel Bilgiler

Dicle ırmağının doğusundaki dağlardan Afganistan'a kadar uzayan, kuzeyde Hazar Denizi, güneyde Umman Denizi, güneybatıda Basra Körfezi ile çevrilen alan İran platosunu teşkil eder.⁵ Bu bölge coğrafi konum olarak 25° ile 40° Kuzey enlemleri ve 44° ile 63° Doğu boylamları arasında yer almaktadır.⁶ Kuzeyinde Türkmenistan, Azerbaycan ve Ermenistan, doğusunda Afganistan ve Pakistan, batısında ise Türkiye ve Irak, İran'ın komşularını oluşturmaktadır.

1.648.195 km² yüzölçümü ile Ortadoğu'nun en büyük ülkelerinden biri olan İran'ın sınır uzunluğu toplam 8731 km'dir. Bunun 6031 km'sini kara sınırları, 2700 km'sini ise sahil sınırları oluşturur. İran; Afganistan ile 945 km, Pakistan ile 978 km, Türkmenistan ile 1206 km, Azerbaycan ile 767 km, Ermenistan ile 40 km, Türkiye ile 454 km ve Irak ile 1609 km ortak kara sınırına sahiptir.⁷

---

⁵ M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, C. 1, Ankara 1948, s. 1

⁶ William Bayne Fisher, "Physical Geography", *The Cambridge History of Iran*, Volume 1: The Land of Iran, Cambridge 2004, p. 3

⁷ *İran Uygarlıklar Arası Diyalog Çağrısının Mimarı*, Ankara 2001, s. 3

İran, coğrafî yapı bakımından dağlık bir ülkedir. Ülke yüzölçümünün 882.150 km²'si (%45,4) dağlık alanlarla kaplıdır.⁸ Ülkede iki ana dağ dizisi bulunur; bunlar Kuzeyde Elbruz (Elbourz) ile batı ve güneyde Zagros dağ dizileridir. İran yaylasını kucaklayan bu iki dağ dizisinin arası ülkenin orta kısmı olup, bu alan çöl ile kaplıdır.⁹ Bu yere Farslar “Deşti Kebir” adını vermişlerdir. Elbruz dizisi, Ağrı dağının aşağı ayağından, Horasan’a doğru, Hazar Denizi’nin güneyinden geçen, batıdan doğuya uzanan bir dağ dizisidir. Zagros dizisi, Van Gölü’nden başlayıp, Bender-Abbas civarına kadar kuzeybatıdan güneydoğuya kadar uzanır. Bu dağ dizilerinin uzunluğu 1800 kilometre olup, vadilerle birbirinden ayrılır ve bazı yerlerde dar vadilerle birleşirler.¹⁰ Ülkenin en alçak yeri; deniz seviyesinden 28 metre aşağıda olan Hazar kıyısı, en yüksek yeri ise 5.671 metre yükseklikteki Demavend Dağı’dır.¹¹

İklim yapısına bakıldığı zaman, İran’da aynı anda birden çok iklimin yaşandığı görülebilir. Ülkenin iki ucu arasındaki günlük hava sıcaklığı farkı 50 C°’ye kadar ulaşabilmektedir. Kuzey, batı ve güneyde uzanan dağlar; Hazar Denizi, Akdeniz ve Basra Körfezi’nden esen nemli rüzgârların ülkenin iç kesimlerine sokulmasını önler. Bu dağların dış yamaçlarındaki eteklerde hava nemli, iç yamaçlarında ise kurudur. Ülkede iklim genel olarak üç bölgede farklılık gösterir. Birinci bölge; ülkenin toplam alanının 2/3’sini teşkil eder, buralarda çöl iklimi ve yarı kurak iklim hâkimdir. İkinci bölge; dağ ikliminin hüküm sürdüğü ve nispeten soğuk olan bölgedir. Üçüncü bölge ise; Hazar Denizi kıyılarında görülen nemli ve çok yağış alan iklim bölgesidir.¹²

İran geniş bir akarsu ağına sahiptir. Ancak ülkenin az yağış almasının da etkisiyle bu akarsuların büyük bir kısmı yazın kurur, ilkbaharda dağlardaki karın da erimesiyle kısa sürede kabararak sel durumuna geçer. İran’ın en büyük ırmağı Urmiye Gölü civarından çıkarak Reşt şehrinin doğusunda Hazar Denizi’ne dökülen Kızıl-özen ırmağıdır. Eski çağlarda Amardis diye adlandırılan bu ırmak, Elbruz

---

⁸ *İran Uygarlıklar Arası Diyalog ...*, s. 3

⁹ Raymond Furon, *İran*, İstanbul 1943, s. 14

¹⁰ Hüseyin Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul 1978, s. 13 ve 14

¹¹ Sami Oğuz-Ruşen Çakır, *Hatemi’nin İran’ı*, İstanbul 2000, s. 23

¹² *İran Uygarlıklar Arası Diyalog ...*, s. 4

dağlarını derin vadiler içinde kat ettikten sonra Sefidrud (Beyaz Irmak) ismini almaktadır.¹³ Kızıl-özen ile birlikte yine Hazar Denizi'ne dökülen Aras (sınır akarsuyu), Çalus, Heraz, Grogan, Atrek; Basra Körfezi'ne dökülen Karun, Kerhe, Cerahî, Minab, Şur ve iç bölgelerdeki bataklıklarda kaybolan Zayenderud İran'ın başlıca akarsularını oluşturmaktadır. Ülkenin başlıca göllerini ise Urmiye Gölü, Tuz Gölü, Bahtıgan Gölü, Meharlu Gölü, Zerivar Gölü ve Cazmoriyan Gölü oluşturur.¹⁴

Doğal kaynaklarına bakılacak olursa İran petrol ve doğalgaz açısından çok zengin bir ülkedir ve bu hammaddeler ülkenin en önemli gelir kalemini oluşturur. Petrol ve doğalgazı; kömür, krom, bakır, demir filizi, kurşun, manganez, çinko ve sülfür gibi hammaddeler izler.¹⁵ İran ekonomisi daha çok petrol ve doğalgaz ihracına dayanır ancak bu petrokimya sanayisi dışındaki sanayi dalları yeterince gelişmemiş olduğundan İran doğal kaynaklarından sınırlı bir biçimde faydalanabilmektedir. Bunun haricinde elverişli toprakların azlığına rağmen tarım da ülkede önemli bir geçim kaynağıdır. Dağ etekleri ile ovaların birleştiği yerler İran'ın en canlı ve bereketli yerleridir, yerleşim yerleri de genelde buralarda oluşmuştur. Bu bölgelerde tarım ürünü olarak buğday, arpa, darı, safran, pamuk ve keneotu yetiştirilir. Meyve ve gül bahçeleri ile bağlar da nispeten daha verimli olan bu araziler üzerindedir. Ülkenin güney ve doğu bölgelerindeki vahalarda ise hurma, pirinç ve mısır yetiştirilir. Hayvancılık oldukça yaygın olduğu için hayvan ürünleri, halıcılık ve kilimcilik önemli geçim kaynakları arasında yer alır.¹⁶ Bunlar içinde özellikle halıcılıkta İran halıları uluslararası bir üne sahiptir. En ünlü İran halıları Tebriz, Şiraz, Hemedan, Sultanabad ve Kirman'da dokunur.¹⁷

1.2 İran'ın Devlet Yapısı

Günümüzde İran denince gözümüzde canlanan devletin tarih sahnesine çıkması 1925 yılına gider. 1925'ten önce günümüz İran devletinin topraklarında egemen olanlar Türk soyundan Kaçar (Gacar) Hanedanlığıdır. Kaçarların egemen

---

¹³ Günaltay, *İran Tarihi*, s. 3

¹⁴ *İran Uygarlıklar Arası Diyalog...*, s. 5

¹⁵ Oğuz-Çakır, *Hatemi'nin İran'i*, s. 24

¹⁶ Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Ankara 2006, s. 134

¹⁷ Hakkı Raif Ayyıldız, *İran*, 1937, s. 38

olduğu coğrafya Azerbaycan, Horasan ve bugünkü İran'ın iç kesimlerine kadar uzanan, Safevîler dönemindeki ifadesiyle “İrak-ı Acem” bölgesidir. Fars bölgeleri, Kaçarlar döneminde “Eyalet-i Mahsure” olarak tanımlanmaktadır.¹⁸ Pehlevî hanedanının iktidara gelmesinden sonra, yüzyıllar boyu Avrupalıların Pers ve bizim Acemistan dediğimiz bu ülkeye 21 Mart 1935 tarihinden itibaren yalnız “İran” denilmesi resmen kararlaştırılmıştır.¹⁹ Bu kelimenin kökü olarak kabul edilen “Ari”, “Aryan”, “Ariya” ve “Aryani” sözcükleri eski Arî kavimlerine dayanır. Bu bağlamda İran “Arya Ülkesi” demektir. Bu sözcük günümüzde Hint-Avrupa kavimlerinin ortak ataları için de kullanılır.²⁰ İran'ın bu ismi alması oldukça anlamlıdır. Zira geçen birkaç yüzyılda Avrupa'nın hızlı yükselişi ve milliyetçilik gibi akımların etkisi ile bu kıtada ortaya çıkan devletlerin, nüfusunun çoğunluğunu oluşturan milletlere göre şekillenmesi süreci dünyada etkisini göstermiştir. Doğuda ise bu yönde değişim süreci pek kolay gerçekleşmemiştir. Bu coğrafyada birkaç bin yıl devam etmiş olan gelenekten ayrılmak oldukça zor bir açmaz oluşturmuştur. Doğuda yeni kurulan devletlerin bazıları ülkedeki egemen halkın adı ile, bazıları ise coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin dağılması sonucunda ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti, milletin adına göre isim almıştır. Buna karşılık Kaçarlar sülalesinin başında bulunduğu devlet dağıldığında iktidara gelen Fars kökenli Pehlevî sülalesi ise devleti Farsistan değil, İran olarak adlandırmayı seçmiştir.²¹ Çünkü İran, ileride değinileceği üzere nüfus yapısı bakımından pek çok milletin bir arada bulunduğu kozmopolit bir yapı sergilemektedir. Ülkenin, bir milletin ismi ile birlikte anılması karşısında, en az Farslar kadar nüfusu, askerî ve siyasî gücü bulunan diğer etnik gruplar da kendi devletlerini kurma yoluna gidebilirlerdi. Bu bakımdan ülkenin, coğrafyaya dayanan bu ismi alması politik bir seçim olarak nitelendirilebilir.

---

¹⁸ Selçuk Alkın, “Türk Kimliği Azerbaycan – İran Kavramı”, *Azerbaycan*, Yıl 45, S. 333, Mayıs – Haziran 2000, s. 24

¹⁹ Ayyıldız, *İran*, s. 3

²⁰ *Türk – İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1994, s. 14. İran kelimesi ve anlamı ile ilgili “Ari”nin soylu anlamına geldiğini belirtenler olduğu gibi, H. R. Ayyıldız yukarıda zikrolunan kitabının 3. sayfasında bunun “Eran” şeklinde söylendiğini ve “Erler Ülkesi” anlamına geldiğini kaydetmektedir.

²¹ Ali Şamil, “Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*, C. 3, Ankara 2003, s. 139

İran'ın resmî dili “Farsça”dır. Bugünkü Farsça, Keyhüsrev ve Dara zamanında konuşulan dilin devamıdır ancak özellikle İslam fetihlerinden sonra Farsçaya Arapça kelimeler karışmış ve yazı değişmiştir.²²

İran'da 1979 yılında gerçekleşen devrim hareketi ile Pehlevî Hanedanı ve Şahlık rejimi yıkılarak yerine İslamî bir cumhuriyet kuruldu. Bu rejim değişikliğinden sonra kabul edilen İran Anayasası'nın 1. maddesinde belirtildiği üzere “İran Devletinin yönetim şekli, bir İslam Cumhuriyetidir”²³ ve buradan hareketle “İran İslam Cumhuriyeti” devletin resmî adı olarak kullanılır.

İran bayrağının tarihi eski asırlara kadar uzanır ancak bugün de kullanılan yeşil, beyaz ve kırmızı şeritli bayrağın resmî olarak kabulü Feth Ali Şah'ın (1797 – 1833) saltanat zamanına rastlar.²⁴ Bugün de bayrak bu temel renklerini ve şeklini korumakla beraber İslam Devrimi'ne uygun değişikliklere uğramıştır. Yeşil ve kırmızı şeritlerden her birinin üzerinde yan yana dizilmiş on bir adet (toplam 22 adet) “Allahu Ekber” lafzı yer alır. Bu 22 sayısı aynı zamanda İran İslam Devrimi'nin zafer günü olarak kabul edilen 22 Bahman'ı (10 Şubat) temsil etmektedir. Ortadaki beyaz şeridin tam ortasında yer alan kırmızı renkli simge ise “Kelime-i Tevhid” yani “Lailaheillallah” kelimesini temsil eder.²⁵ Bu simge aynı zamanda İran Anayasası'nın 16. maddesine göre İslam Cumhuriyetine mahsus bir arma vazifesi de görmektedir.²⁶

İran'da yönetimin en yüksek kademesinde Anayasa'nın 5. maddesinde²⁷ tanımı yapılan “Rehberlik Makamı”²⁸ bulunur. Devlet yönetimi ise kuvvetler ayrılığı prensibine dayanmaktadır. Yürütme gücünün başında Cumhurbaşkanı vardır. Bu Cumhurbaşkanı dört yılda bir yapılan seçimlerle halk tarafından seçilir ve kendisine bağlı 20 bakanlık bulunmaktadır. Yasama gücü 290 üyeli İslamî Şura Meclisi'dir. Üyeleri yine dört yılda bir yapılan seçimlerle halk tarafından belirlenir. Başbakanlık

---

²² Yakup Kenan, *İran Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, s. 2

²³ *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*, Mütercim: Ömer Okumuş, İstanbul 1980, s. 17

²⁴ *İran*, İran Büyükelçiliği, 1952, s. 76

²⁵ *Bir Bakışta İran*, Ankara 2003, s. 3

²⁶ *İ.İ.C. Anayasası*, s. 27

²⁷ *İ.İ.C. Anayasası*, s. 21

²⁸ Velâyet-i Emr ya da Veliyy-i Emr şeklinde geçen bu kelime Türkçede İmam, Lider, Önder veya Devlet Başkanı anlamlarında kullanılabilir.

görevini ise Meclis üyeleri tarafından seçilen bir kişi yürütür. Yargı gücü Rehberlik Makamı'na bağlıdır ve başkanı beş yıllığına Rehber tarafından seçilir.²⁹ Bunların dışında ülkenin hukukî ve siyasal yapısını oluşturan diğer önemli kurumlar olarak “Denetim Şurası” ve “Düzenin Yararını Teşhis Konseyi” sıralanabilir.³⁰ Bu iki kurumun esas işlevi devletin yönetim kademesinin uygulama ve karar mekanizmalarının denetlenmesidir.

İran, yerleşim birimleri bakımından 28 eyalet, 241 il, 647 ilçe, 591 kent ve 2191 köye ayrılmaktadır.³¹ Ülkenin siyasi yapılanmasındaki eyaletlere bakılacak olunursa bunlar: Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Buşehr, Çaharmahal Bahtiyari, Erdebil, Fars, Gazvin, Gilan, Gülistan, Hemedan, Horasan, Hormuzgan, Huzistan, İsfahan, İlam, Kirman, Kirmanşah, Kohkuliye ve Boyar Ahmed, Kum, Kürdistan, Luristan, Mazenderan, Merkezi, Semnan, Sistan ve Belucistan, Tahran, Yezd ve Zencan³² şeklinde sıralanır.

Bugün İran'ın başkenti bulunan Tahran, 1700'lerin sonuna kadar önemsiz bir şehir görüntüsü vermektedir. Bu dönemde devlete hâkim olan Kaçarlar tarafından merkez yapılmış ve 1788'den itibaren hızla büyümüştür. Kaçarlar, yeni merkezlerini o sırada en güçlü düşman durumuna geçen Çarlık Rusya'sının sınırlarından oldukça uzakta ve o yönden gelecek saldırıları nispeten yakından karşılayacak ve Hazar yolu geçidine hâkim olabilecek bir yere taşımış oluyordular. Bu suretle XIX. Yüzyılın başında 20 bini geçmeyen Tahran 1870'de 120.000, 1930'larda 300.000 nüfuslu bir şehir olmuştur.³³ Bu dönemden sonra başkent olmanın verdiği avantajı da kullanarak sürekli bir gelişim içine giren Tahran'ın bugünkü nüfusunun 7 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. İran'ın diğer önemli şehirleri Tebriz, İsfahan, Meşhed, Şiraz, Abadan, Kirmanşah, Yezd, Reşt, Hemedan ve Kum³⁴ şeklinde sıralanabilir.

İran; 1 Nisan 1979'da “İslam Cumhuriyeti” ilan edildiğinden, bu günü “Cumhuriyet Günü” adı ile millî bayram olarak kutlamaktadır. Bunun yanı sıra 11

---

²⁹ *Bir Bakışta İran*, s. 3–4

³⁰ *İran Uygarlıklar Arası Diyalog...*, s. 16

³¹ *İran Uygarlıklar Arası Diyalog...*, s. 31

³² Oğuz-Çakır, *Hatemi'nin İran'i*, s. 23

³³ Ayyıldız, *İran*, s. 31

³⁴ Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, s. 133

Şubat “Devrim Günü”, 21 Mart “Nevruz” ve 5 Ağustos “Anayasal Monarşi Günü” olarak kutlanmaktadır.³⁵

1.3 İran’da Nüfus ve Etnik Yapı

İran nüfus bakımından, 1979’daki İslam Devrimi’ne kadar istikrarlı bir çizgi takip etmiş ve ülke nüfusunda yoğun artışlar olmamıştır. Örneğin henüz modern anlamda nüfus sayımlarının yapılmadığı bir dönem olan 1930’larda ülke nüfusu 10 milyon kadar tahmin ediliyorken³⁶ daha sonraki dönemlerde sayımların daha ciddi yapılması ile İran’ın kesin nüfusu hakkında geniş ve doğru bilgi edinmek mümkün olmuştur. 1947 sayımlarında İran’ın nüfusu 18.387.502³⁷ ve 1973 sayımında 36.000.000³⁸ olarak tespit edilmiştir. Yukarıda zikredildiği gibi 1979’dan sonra İran’da ciddi bir nüfus artışı olduğu görülmektedir. 1986 yılında yapılan sayımlara göre 47.000.000³⁹ olan ülke nüfusu 1996’daki son istatistikî bilgilere göre 59.500.000 gibi bir sayıya sahiptir.⁴⁰ 2002 yılında 66.622.704’a⁴¹ ulaşan ülke nüfusu ve yüksek nüfus artış hızı göz önüne alındığında ise İran’ın bugün 70.000.000 civarında bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir.

İran, çok uluslu bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda ülkedeki etnik yapı da çok zengindir. İran devletinin resmi rakamlarına göre nüfusun etnik yapısı tahmini olarak şöyledir: Fars %51, Türk % 26 (%24 Azerbaycan Türkleri, %2 Türkmen), Gilek ve Mazenderaniler % 8, Kürt %7, Arap %3, Lor %2, Beluç %2, Diğer %1.⁴² Ülkedeki bu etnik gruplara kısaca bakılacak olursa:

---

³⁵ Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, *Kaosa Doğru İran*, Ankara 2006, s. 205

³⁶ Ayyıldız, *İran*, s. 26

³⁷ *İran*, İran Büyükelçiliği, 1952, s. 33

³⁸ Baykara, *İran İnkılabı ve...*, s. 16

³⁹ Ali Fuat Saraç, *İran – Irak Savaşı’nın Askerî Analizi*, Ankara 2000, s. 41

⁴⁰ *İran Uygarlıklar Arası Diyalog...*, s. 27

⁴¹ <http://www.historycentral.com/NationbyNation/Iran/Population.html>

⁴² <http://www.iranonline.com/iran/iran-info/people/> Ancak yeniden belirtmek gerekirse, bu sayılar İran Devleti’nin resmî verilerine dayanmaktadır. Burada Farsların oranı gereğinden fazla gösterilmiş, %51 gibi bir sayı ile ülkedeki başlıca halk olarak ifade edilmişlerdir. Oysa, özellikle Türk nüfusun çok daha yoğun olduğuna ve İran Devleti’nin bunu gizleme isteklerinin kaynağına ileride değinilecektir.

Farslar; 1925’de Pehlevî hanedanının iktidara geçmesiyle ülkede yönetimde söz sahibi olmuş, bugün de en büyük etnik grubu oluşturan halk kitlesidir. İran’ın kuzeyi ve batısı hariç geri kalan kısımlarında yoğun olarak yaşamaktadırlar.⁴³

Türkler; İran Azerbaycan’ında (Güney Azerbaycan), Horasan bölgesinde, Tahran’da yoğun olmak üzere ülkenin pek çok yerinde yaşamaktadırlar.⁴⁴

Gilek ve Mazenderaniler; Hazar Denizi’nin güney kıyılarında bulunan Gilan eyaleti Gilek ve Mazenderaniler’in yoğun olarak yaşadıkları coğrafyayı oluşturmaktadır.⁴⁵

Kürtler; İran’ın diğer bir etnik grubudur. Ülkede “Kürdistan” ismiyle anılan bir eyalet vardır. Fakat Kürtler bu bölgenin yanı sıra Azerbaycan, Hemedan, Kirmanşah gibi yerlere de yoğun bir şekilde göç etmişlerdir.⁴⁶

Araplar; özellikle İslam fütuhâtı döneminde İran’a yerleşmişlerdir. Bugün de ülkenin güney kıyılarında, Huzistan ve Buşehr bölgelerinde yoğun olarak bulunmaktadırlar.⁴⁷ Arapların dışında verilen etnik gruplardan Lorlar; Loristan bölgesinde ve Beluçlar da Belucistan’da yaşamaktadırlar. İran’da tüm bunların dışında Ermeni, Yahudi, Tacik, Afgan, Talış, Sistani, Çingene, Rus, Asurî, Gürcü, Çerkez gibi pek çok halkın temsilcisini de görmek mümkündür. Ancak bunlar İran’ın genel nüfusu içerisinde oldukça küçük bir paya sahiptirler.

1.4 İran’ın Kısa Tarihçesi

İran tarihi bize genel olarak iki kaynaktan gelir. Biri “Mazdeizm”in kutsal kitabı Zend-Avesta, ikincisi ise Erdişir’in doktoru “Kteziyas”ın milattan önce

---

⁴³ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 207

⁴⁴ Tezin ana konusunu oluşturan İran Türkleri hakkında tarih, nüfus, yaşadıkları coğrafya gibi çeşitli konulardaki bilgiler ileride verilecektir.

⁴⁵ Blaga, *İran Halkları...*, s. 144 ve 151

⁴⁶ Blaga, *İran Halkları...*, s. 165

⁴⁷ Blaga, *İran Halkları...*, s. 333

dördüncü yüzyılın başında yazılmış olan eseridir.⁴⁸ Zend-Avesta ve içerdği ananeler kaybolmaya yüz tutmuşken Firdevsî bunları “Şehnâme” isimli eserinde toplamıştır. “Krallar Kitabı” anlamına gelen Şehnâme’nin önemi, bu dönemde gerek Arap fetihleri gerekse diğer şartlarla çok zayıflayan Farsçanın yeniden eski gücüne kavuşmasında aracı olmasıdır. Firdevsî Arapça kelimeler kullanmamaya özen göstererek 60.000 beyitlik eserini ortaya çıkarmıştır.⁴⁹ İran’ın, özellikle eski dönem tarihi için en önemli kaynak olarak gösterilen Şehnâme, İran tarihinin karanlıkta kalan noktalarını aydınlatabilmek için Batılı araştırmacılar tarafından da kullanılmıştır, bunun yanı sıra Şehname sayesinde bir İranlı, tarihinin Sasanilerden Perslere kadar nasıl uzandığını bilir hale gelmiştir.⁵⁰ İran hakkında çalışma yapanların dayandıkları diğer kaynaklar da Herodot, Xenophon gibi Yunan tarihçilerin eserleridir. Bunlardan başka İbn-i Mukaffa, Câhız, İbn-i Cerîr gibi İslam âlimleri de eski İran kaynaklarını Arapçaya çevirerek İslam dünyasına tanıtmış, bunu yaparken de aralara yazdıkları menkıbelerle İran tarihine ışık tutmuşlardır. Bu eserler, İran’ın eski dönemleri hakkında çok önemli bilgiler vermekle birlikte yine de çoğu zaman yanlışlıklar, boşluklar ya da mitolojik öğelere yer vermektedirler. Bu bağlamda 19. yüzyıldan itibaren İran üzerinde yoğunlaşan arkeolojik çalışmalar ve İran araştırmaları, bizler için daha somut ve önemli bilgiler vermektedir.

1.4.1 Eskiçağ’da İran

Tüm bu çalışmaların ışığında İran tarihini Neolitik devirlere kadar indirmek mümkünse de daha sağlıklı bilgileri M.Ö. III. binden itibaren edinebilmekteyiz. Bu dönemde Merkezî İran’da bugünkü Şiraz şehrinin kuzey-doğusunda vaktiyle bir tatlı su gölü olduğu sanılan havza kıyılarında orta paleolitiğe ait sileks aletlerin bulunması, paleolitik devirde İran’ın güney vadilerinde bir takım insanların yaşamış olduğunu göstermektedir.

İran’ın bu ilk arkaik halkı hakkında türlü yönlerden yapılan araştırmalar, bu aletleri bırakanların Hindistan’ın batısından gelerek Basra körfezine akan ırmak

---

⁴⁸ Mükrimin Halil, “*Firdevsi’nin Bininci Yıl Dönümü*”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2 S. 33 – 34, Eylül – I. Teşrin 1934, s. 310

⁴⁹ Furon, *İran*, s. 22

⁵⁰ Saray, *Türk – İran İlişkileri*, s. 33

vadilerine yayılan proto-negroidler olduklarını ortaya koymuştur.⁵¹ Bu çağlardan itibaren İran üzerinde çeşitli sülaleler ve devletler egemen olmuş ancak bunlar “İran” kelimesini coğrafi bir kavram olmaktan öteye taşıyamamışlardır.

Bu cümleden hareketle İran üzerine çalışan pek çok araştırmacı İran Tarihi için temel olarak Akameniş İmparatorluğunun M.Ö. 559 yılında kuruluşunu almaktadır. Buradaki hareket noktası, İran’ın yazılı tarihinin bu imparatorlukla birlikte başlamasıdır. Akameniş İmparatorluğuna gelmeden evvel Elamlıların ve Medlerin İran üzerinde egemenliği vardır.

Çok geniş bir alana yayılan ve birçok değişik halkı içinde barındıran Akameniş İmparatorluğu, İran’ın Yakındoğu’da bağımsız bir siyasal kimlik kazanmasında önemli bir dönüm noktası sayılır. Keyhüsrev’in M.Ö. 559 yılında Medleri yıkarak oluşturduğu devlet, atası “Ahameniş”in ismine istinaden Akameniş olarak anılmıştır. Keyhüsrev, devlet içinde siyasi istikrarı sağladıktan sonra Batıya dönerek Anadolu ve Lidya topraklarını ele geçirdi. Ardından Babil’e seferler düzenleyerek Akameniş Devletini gerçek bir imparatorluk haline getirdi. Ne var ki Keyhüsrev’in ölümünün ardından, kendi döneminde fetholunmuş olan Anadolu’nun Yunan halkı huzursuzluk çıkarmaya başladı, bu olaylar daha sonra imparatorluğu yıkıma götürecek olan İran – Yunan Savaşlarının da tohumlarını atıyordu. Keyhüsrev’den sonra Akameniş İmparatorluğunun en önemli lideri Daryus olmuştur. Bu imparator zamanında iç ayaklanmalar bastırılarak, Yunanistan’a karşı yeni bir sefere girişildi.⁵² M.Ö. 480 yılındaki bu seferin kara çarpışmalarında elde edilen başarılarla rağmen, Pers donanmasının Salamis’te yok edilmesini izleyen yenilgiler Pers kuvvetlerinin dağılmasıyla noktalandı. Bu seferin ardından artık Akameniş İmparatorluğu özellikle Anadolu cephesinde savunma konumuna geçti. Akameniş Devletinin başına geçen çeşitli imparatorlar devleti yeniden eski kuvvetine bir daha ulaştıramadılar. Bu olayların devamında, M.Ö. 334 yılında Anadolu’ya geçen Büyük İskender bir dizi savaş sonunda ve M.Ö. 331 tarihinde, III.

---

⁵¹ Henry Field’den nakleden M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, C. 1, s. 7

⁵² Ana Britannica, “İran”, C. 11, s. 609

Daryus'un öldürülmesi ile Akameniş İmparatorluğu'nu zapt ederek⁵³ tüm imparatorluğa egemen oldu.

Akameniş topraklarının fethini M.Ö. 336 – 330 yılları arasında tamamlayan Büyük İskender, İran ve Mezopotamya'ya çok sayıda asker yerleştirerek stratejik noktalarda yeni kentler kurdu. Yerel aristokratlarla iyi ilişkiler kurmaya özen gösterirken, kuzey ve kuzeydoğudaki savaşçı göçebe halklarla doğrudan bir çatışmaya girişmekten kaçındı. Büyük ölçüde koruduğu Akameniş yönetim sistemini bazı Yunan kurumları ve Doğu öğeleriyle destekleyerek zenginleştirdi.⁵⁴

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında varis bırakmadan ölmesinden sonra Makedonyalı komutanları arasında büyük imparatorluğu paylaşmaya yönelik bir iç savaş başladı, generaller arasındaki bu paylaşım savaşı sonucunda, M.Ö. 4. yüzyıl sonlarında eski Akameniş toprakları üzerinde Selevkoslar egemenlik kurdu,⁵⁵ bu sülale zamanla Ege'den Pencap'a kadar uzanan büyük bir krallık oluşturdu. Selevkosların, İskender'in politikalarından ayrılarak Yunan ve Makedonya üstünlüğünü temel almaları, giderek çökmelerinde belirleyici bir rol oynadı. M.Ö. 3. yüzyılda doğuda Baktriane gibi satraplıklarda başlayan ayaklanmalar İskender'in varisi generallerinin ezilmesine ve bağımsız hanedanların ortaya çıkmasına yol açtı. Bir süre sonra Sarmate ve Yüe-çi gibi istilacı göçebe halkların saldırıları, Selevkos egemenliğine ağır darbeler indirdi.

M.Ö. 247'de Selevkos yönetimine karşı ayaklanan Parni kabilesine öncülük eden Arsak⁵⁶, Parthia eyaletini ele geçirdikten sonra İpek Yolu üzerindeki Hekatompylos'u başkent seçerek Part İmparatorluğunu kurdu. Göçebe halkların yanı sıra Yunan kentlerinin de desteğini alan Partlar, başlangıçta Selevkos üstünlüğünü tanımakla birlikte giderek bağımsız bir güç haline geldiler. Sonunda

---

⁵³ İran, İran Büyükelçiliği, 1952, s. 12

⁵⁴ Ana Britannica, "İran", C. 11, s. 609

⁵⁵ Ayyıldız, İran, s. 4

⁵⁶ Hakkı Raif Ayyıldız'a göre bahsi geçen Partlar ve başlarında bulunan "Arsak" da Türk soyludur. "... Seleküsler aleyhine ayaklanan Partların reisi 'Arsak' adlı bir Türk'tü. Çin Türklerinden olup Hazer denizi güneyinde yerleşmiş olan Partlar, Seleküslerin saltanatına nihayet verdiler ve İranlılarla birleşip Suriye'yi aldılar. Türklerin eliyle kurulan bu imparatorluk sülalesine tarihte Eşkâniyan denir." Ayyıldız, İran, s. 4

Selevkos üstünlüğünü alt eden Partlar M.Ö. 129 yılında Makedonyalıların son izlerini de silerek⁵⁷ İran'ın yeni egemenleri olarak tarih sahnesine çıkarlar.

Uzun yıllar İran tarihinde rol oynayan Partlar, Romalıların İran üzerine giriştiği seferlere dayansalar da bu savaşlar onların çok güç kaybetmesine neden olmuştu. Bu bağlamda, süreli güçlenerek Persis'teki topraklarını genişleten Sasanilerin M.S. 224'te başlattığı ayaklanma Part İmparatorluğunun sonunu getirdi⁵⁸.

1.4.2 İslam Fütuhatı

Sasani İmparatorluğunun kurucusu olan I. Erdeşir, konumunu sağlamlaştırdıktan sonra doğuda giriştiği seferlerle yeni topraklar ele geçirdi ve Kuşanları yenilgiye uğrattı. Ardından Medain'e girerek "İranlıların Şehinşahi" ünvanını aldı. Sasaniler sıkı bir milliyetçilik politikası izlemişlerdir. Eskiden kalma İran millî ananelerini en ufak noktasına kadar yeniden diriltmeye çalıştılar, millî birliği takviye etmek için Zerdüştlüğü resmî din olarak kabul ettiler⁵⁹. I. Erdeşir'in oğlu I. Şahpur, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Romalılara karşı önemli başarılar elde etti. Sonraki hükümdarlar dönemlerinde de Romalılarla süren çatışmalara 296 yılında imzalanan antlaşmayla son verildi. Yaklaşık 40 yıl süren bu barış döneminde Sasaniler anlaşmazlık bölgesi olan topraklardan bütünüyle çekildiler. Hüsrev'in hükümdarlığı döneminde (531 – 579) ise; imparatorlukta özellikle askerî alanda büyük değişiklikler yapılmıştı. Ordu artık daha profesyonel bir görünüme sahip kılınmıştı. Askerler ücret alıyor, uzun ve yorucu bir eğitim ile sıkı disiplin altında yetiştiriliyorlardı. Tek bir Başkomutan yerine Savunma Bakanı, Başkomutan ve gereken yerde barış görüşmecisi olan "Eranspahbadh" yönetimindeki orduda artık bir generaller, valiler ve subaylar hiyerarşisi bulunuyordu. Hüsrev'in oluşturduğu bu ordu bir takım başarılar elde etti. Ülke içindeki iç savaş sona erdirildi, sınır bölgelerindeki karışık durumlar yatıştırıldı. Habeşler Yemen'den atıldı, Hun tehdidi sona erdirildi ve Bizans'a karşı yürütülen savaşta Suriye işgal edilip, Antakya

---

⁵⁷ İran, İran Büyükelçiliği, 1952, s. 14

⁵⁸ İran, İran Büyükelçiliği, 1952, s. 14

⁵⁹ İran, İran Büyükelçiliği, 1952, s. 14

yağmalandı⁶⁰. Ne var ki bu ordular Müslüman Arapların karşısında tutunamayacaklardı.

Romalıların Hıristiyanlığı benimsemesiyle birlikte dinsel bir boyut kazanarak yeniden başlayan savaşlar Sasanilerin, Doğu Anadolu'da topraklarını genişletmesiyle sonuçlandı. Bu arada Hun akınlarını durdurmak için de doğuda uzun bir sefere girişildi. Bu dönemden sonra tarih sahnesine çıkan Bizans Devleti ve İslam Fütûhatı'nın İran'a etkisi ile Sasani Devleti de zayıflamaya başladı. III. Yezdigird zamanında iyice artan Bizans – Sasani çekişmesinin sağladığı elverişli ortamda genişleme imkanı bulan Araplar, (636/637) Kadisiye ve (642) Nihavend savaşlarının ardından İran'a hâkim oldular.⁶¹ Son Sasani hükümdarı olan Yezdigird, Merv'de valilerinden biri tarafından öldürülünce Sasani Devleti de fiilen son bulmuştur.⁶²

Sasanilerin çöküşünü izleyen Arap-İslam yönetimi İran için yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Nihavend Savaşı sonrasında ülkeye giren Araplar hakimiyetlerini geliştirdiler. 889'da Muhammed İbni Abil Sac, "Al-Sac" hanedanını kurdu. Bu zamanda Merağa merkez oldu. Çeşitli devirlerde Erdebil ve Tebriz de sıra ile merkez olmuştur⁶³. Müslüman-Arap idaresi bölgeye tamamıyla yeni bir idare sistemi getirmişti. Araplar, mahallî sülalelere dokunmadan eski tarz hakimiyetlerine müsait davranmış fakat önemli mevkileri kendi ellerinde tutarak bu vesile ile askerî kuvvetlerini önemli siyasî olaylar için muhafaza etmiş oluyorlardı⁶⁴. İran'ın köklü kültürel mirası bundan sonraki iki yüz yıl içerisinde büyük değişikliklere uğramadan İslam'ın da etkisiyle yeniden bir canlanma evresine girdi. Bu arada ortaya çıkmaya başlayan dinsel ve toplumsal çekişmeler de Asya ve Batı arasında bir geçit olan ve önemli yolları barındıran İran'ın stratejik önemini de iyice arttırdı.

---

⁶⁰ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, İstanbul 1996, s. 152

⁶¹ Saray, *Türk – İran İlişkileri*, s. 4

⁶² Kayabalı – Arslanoğlu, "İran Türkleri", *Azerbaycan*, s. 46

⁶³ S. Yomut, "Tarihte Azerbaycan", *Türk İzi*, Yıl 10, Sayı 24, 1961, Kerim Oder'e göre ise Sacoğulları adıyla da bilinen bu devleti Seyhun çevresinden gelen Ebu's-Sac Divdad isimli bir Türk serdarı kurmuştur. Bkz. Oder, *Azerbaycan*, s. 30

⁶⁴ Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 1, 1932, s. 7

Daha sonraki yıllarda gerek hilafet çekişmesi, gerek mali sıkıntılar ve gerekse artık başa geçmiş olan Abbasi yönetiminin giderek zayıflaması ile birlikte yerel küçük hanedanlıklar yönetimi yavaş yavaş ele geçirmeye başladılar. Bu hanedanlar aslen Arap olmalarına rağmen zaman içinde Araplıklarını kaybettiklerinden Fars ya da Kürt olarak tanınmışlardır.⁶⁵

Bu küçük hanedanlara kısaca değinecek olursak bunlar; Müsafiriler, Ravvadîler, Şeddadiler, Annazîler, Kakuyîler, Hasanaveyhiler, Ziyarîler ve Büveyhîler olarak zikredilebilir.⁶⁶

Bu hanedanlıklardan Büveyhiler diğerlerine nispetle daha geniş bir hükümranlık alanı oluşturdularsa da çok geçmeden çöküş sürecine girdiler. 1029 yılında Gazneli Mahmut karşısında alınan yenilgi Büveyhi egemenliğine ağır bir darbe indirdi. Bu dönemde Kutayoğulları (Samanîler) batı, Gazneliler de doğu İran'a hükmettiler.⁶⁷ Bir süre sonra Gaznelilerin koruması altında Horasan'a giren Oğuz Türkleri, Selçuk Bey'in yönetiminde birleşerek önemli bir güç durumuna geldi. 1040 Dandanakan Savaşıyla Gaznelileri İran'dan çıkaran Selçuklular⁶⁸, Büveyhileri de yıkararak yerel hanedanların İran'da yarattığı bölünmüşlüğe tümüyle son verdiler. Selçuklu egemenliği ile birlikte Türkler, İran'ı sadece idare etmekle kalmamış, yoğun bir şekilde bu ülkeye yerleşmeye de başlamışlardır.⁶⁹ Bu yerleşim süreci ile birlikte ileride değinileceği üzere İran coğrafyası yarı yarıya Türk nüfusa sahip bir bölge haline gelmiştir.

1.4.3 Türk Egemenliği

Selçuklular döneminde müreffeh bir sürece giren İran'da, bu dönemde özellikle imar faaliyetlerine önem verilmiştir. Ne var ki Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra çok geçmeden gerek taht kavgaları, gerekse dış etmenler sonucu Selçuklular çözülmeye başladı,⁷⁰ bu olaylar bağlamında devletin son dönemlerinde birliği sağlayan ve hâkim konuma geçen Sultan Sencer de ölünce, İran'da Selçuklu

---

⁶⁵ Oder, *Azerbaycan*, s. 96

⁶⁶ *Tarihten Günümüze Türk – İran İlişkileri Sempozyumu*, s. 13

⁶⁷ Rasim, “*Dünya Türklüğü*”, *Ocak*, s. 52

⁶⁸ Erhan Afyoncu, “*18. Yüzyıl'da Osmanlı-İran İlişkileri*”, *Popüler Tarih*, Sayı 43, s. 16

⁶⁹ Saray, *Türk – İran İlişkileri*, s. 9

⁷⁰ Kayabalı – Arslanoğlu, “*İran Türkleri*”, *Azerbaycan*, s. 48

egemenliği fiilen ortadan kalkmış oluyordu. Bu dönemde, çeşitli bđlgelerde evvelce valilik gibi önemli gđrevlerde bulunan yđksek memurlar kendi bağımsızlıklarını ilan ederek “Atabeg” unvanı ile yđnetimi ellerine aldılar. Bunlardan en önemlisi İldigiz Atabekliğinin kurucusu şemsettin İldigiz’dir. İldigiz, Gđrcđlere karşı giriştiği bir çok seferden sonra bu coğrafya üzerinde hâkim bir vaziyet alarak kendisine “Atabeg” unvanını vermişti.⁷¹

İran’ın kuzey-doğusunda Selçukluların yıkılmasıyla doğan boşluğu Harzemşahlar doldurdu. İran’ın diğer bđlgelerinde ise yđnetim Atabeglerin eline geçti. Bu arada Orta Asya’dan gelmiş olan Karahitayların İran’daki ağırlığı da arttı.

Selçukluların Harezmi valisinin soyundan gelen Atsız’ın bir dizi ayaklanma sonunda kurduğu Harzem Devleti, Alaeddin Tekiş döneminde İran’ın büyük bđlümünde egemen oldu. Onun oğlu Alaeddin Muhammed, yayılmacı politikayı sürdürerek Karahitayların ve Karahanlıların desteğinde Gurlulara ve yerel hanedanlara karşı seferlere çıktı. Ardından Karahitaylara vergi bağımlılığına son vermek için doğuda yıpratıcı savaşlara girişti. Karahitayların yerini alan Kđçük Han’la savaşı sürdürmesi, Orta Asya ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye dđřürdü. Bu durum Cengiz Han önderliğinde Asya’da geniş bir imparatorluk kuran Moğolların batıya doğru yayılmasına elverişli bir zemin hazırlıyordu.

Harzemşahların İran’daki üstünlüğüne karşın atabeglerin başında buldukları bazı kđçük hanedanlıklar bağımsızlıklarını koruyabildiler. Birbirleriyle de çekişen bu hükümdarlıkların en önemlileri Azerbaycan’ı ellerinde tutan İldenizliler (1137 – 1225) ile Fars’ta hüküm süren Salgurlulardı (1148 – 1270). Sadi gibi ünlü şairlerin yetiştiği şiraz’daki Salgurlu sarayı İran edebiyatı ve sanatının gelişmesinde önemli rol oynadı.

Başlangıçta Cengiz Han’la anlaşmaya varan Harzemşahlar, zamanla Moğollara meydan okumaya başladılar. 1218’de bir Moğol ticaret kervanının yağmalanması üzerine 1220’de harekete geçen Subutay Bahadur ve Çebe Noyan

---

⁷¹ Caferoğlu, “*Azerbaycan Tarihine...*”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 9

idaresindeki Moğol ordusu⁷², Semerkand'ı geçtikten sonra önüne gelen bütün kentleri yıkarak acımasız bir toplu kıyıma girişerek ülkeyi ele geçirdi.⁷³ Alaeddin Muhammed'in kaçmayı başaran oğlu Celaeddin, Hindistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alanda Moğol kuvvetleriyle çarpıştı. Ama Cengiz Han'ın İran'dan çekilmesine karşın, Harzemşah topraklarını yeniden birleştirmeyi başaramadı. Moğol istilasıyla büyük bir karışıklığa sürüklenen İran, tam bir otorite boşluğuna düştü.

Moğolların ikinci büyük saldırısı 1256'da Cengiz Han'ın torunu Hülagû'nun komutasında başladı. Batı Asya'da Moğol egemenliğini pekiştirerek Akdeniz'e ulaşmayı amaçlayan Hülagû, 1258'de Bağdat'a girerek Abbasi halifeliğine son veriyse de Memlükler tarafından durdurulduğundan daha ileriye gidemedi. Bununla birlikte İran'da sağlanan denetim bir Moğol hanedanının yükselişine olanak verdi. 1260 yılında, Büyük Han Kubilay, Pekin'i başkent olarak seçmiş ve İran eyaletlerinin idaresini İl-Han ünvanı ile kardeşi Hülagû'ya bırakmıştır.⁷⁴ Bu yönetim daha sonra "İlhanlılar" denilecek olan hanedanın da yapılanmasında rol oynamıştır.

Azerbaycan'ı merkez edinen İlhanlılar, İran'a düzen getirmek için Cengiz Yasası'nı temel aldılar. Dinsel alanda izlenen hoşgörü politikası Hıristiyanlara ve Yahudilere daha serbest bir hareket alanı sağladı. Devlet yapısını kurumlaştırma yönündeki girişimler birbiriyle çekişen yeni güç odaklarını ortaya çıkardı. Öte yandan Moğollar ile yerli halk arasındaki derin dinsel ayrılık, Memlüklere ve Çağataylara karşı yürütülen sürekli savaşlar, istilalarla yıkılmış olan tarım ekonomisi, giderek artan vergi yükü ve yeni yöneticilerin açgözlülüğü İlhanlı hanedanının sağlam bir toplumsal temele dayanmasını önledi.

İlhanlıların İran toplumuyla bütünleşmesi yönündeki ilk önemli adımlar Gazan Han döneminde (1295 – 1304) atıldı. Müslümanlığı kabul ederek geniş bir destek kazanan Gazan Han, Yahudi kökenli veziri Reşideddin'in hazırladığı mali

---

⁷² Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine...", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 10

⁷³ Kayabalı – Arslanoğlu, "İran Türkleri", *Azerbaycan*, s. 49

⁷⁴ Furon, *İran*, s. 121

reformlarla göçebe aristokrasisinin zorbalıklarına önemli kısıtlamalar getirdi. Bayındırlık ve sulama işlerine önem vererek tarımı geliştirdi, iç ve dış ticareti destekledi. Ama rakiplerini saf dışı etmek için sert önlemlere başvurması büyük bölünmelere yol açtığından, halefleri sürekli savaşlarla da yıpranan İlhanlı hanedanını ayakta tutmayı başaramadı.

İlhanlıların çöküşünü (1335) izleyen dönemde eski emir ve komutanlar bağımsız yerel hükümdarlıklar oluşturmaya başladılar. İran'ın batısında kukla hükümdarlar aracılığıyla denetimi ele geçirmek isteyen iki rakip hanedan Çobanlılar ile Celayirliler arasındaki çekişme çok geçmeden şiddetlendi. Sonunda Çobanlı Emiri Hasan Küçük'ü yenilgiye uğratan Celayirli hükümdarı Hasan Büzürg, Irak, Azerbaycan ve Kürdistan'ı kapsayan güçlü bir devlet kurdu. Fars'ta egemenlik kuran İncuları yıkan Yezd valisi Mübarüziddin Muzaffer 1353'te Şiraz'ı başkent edinerek bağımsız bir hanedanı başlattı.

Bu dönemde Orta Asya'da küçük bir hükümdarlık kurduktan sonra 1370'te Çağatayların yerini alan Timur, 1380'de ve 1393'te düzenlediği seferlerle Celayirliilerin ve Muzafferilerin İran'daki egemenliğine son verdi. Böylece İran bir kez daha karışıklık içine girmiş oluyordu. Timur'un ölümü ile birlikte o dönemde Horasan Valisi bulunan Şahruh Şah onun varisi olarak ülkenin başına geçti.⁷⁵ Şahruh, İran'ın doğusunda etkili bir yönetim kurmakla birlikte batı ve güneydeki bölgeler üzerinde ancak gevşek bir denetim sağlayabilmişti. Edebiyat, sanat ve felsefe alanında yeni bir canlanmanın başladığı bu dönem aynı zamanda İran'da Sünniliği egemen kılmaya yönelik yoğun çabalara da sahne oldu.

Azerbaycan'da Celayirliilerin yerini alan ve 1406'da yeniden Tebriz'i ele geçiren Karakoyunlular, Cihanşah döneminde (1438 – 1467) Timurluları gerileterek İran'ın içlerine kadar ilerlediler. Bu arada Oğuzların Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular⁷⁶ bölgede önemli bir güç durumuna geldi ve 1467'de Karakoyunlu Devleti'ne son verdiler⁷⁷. Bu başarıları sağlayan Akkoyunlu hükümdarı Uzun

---

⁷⁵ Furon, *İran*, s. 128

⁷⁶ *Tarihten Günümüze Türk – İran İlişkileri Sempozyumu*, s. 59

⁷⁷ Afyoncu, *18. Yüzyıl'da Osmanlı-İran İlişkileri*”, Popüler Tarih, s. 17

Hasan, daha sonra Otlukbeli Savaşında (1473) Osmanlılara yenilerek Tebriz'e çekilmek zorunda kaldı.⁷⁸ Uzun Hasan'ın oğlu Yakup, iç karışıklıkların ve mali sorunların üstesinden gelmek için Sünniliğe dayalı bir yönetim sistemini yerleştirmeye çalıştı.

1.4.5 Safevî Dönemi ve Sonrası

Bu sırada Erdebil şeyhlerinin öncülük ettiği Şii hareketi sürekli güç kazanarak siyasal bir niteliğe büründü. Köken olarak Azerbaycan Türk'ü olan bu Erdebil şeyhlerinin başlıca amaçları İran'ın kuzey vilayetlerini kendi idareleri altına almaktı⁷⁹. Hareketin önderi İsmail, İran içlerine yürüyerek 1502'de Akkoyunlu egemenliğine son verdi, Şah İsmail, dedesinin yaygın ve muteber nüfuzundan faydalanarak büyük bir hükümet kurabilmişti bu bakımdan kurulan sülale de dedesi Safiyüddin'in adına izafeten "Safevîler" olarak anılmıştır.⁸⁰ Böylece İran Şii kökenli Safevî hanedanın yönetimine girmiştir. Safevî Devletinin kuruluşu, İslam ve Türkiye tarihinde gerçekten çok önemli bir olaydır. Safevî Devleti'ni kuranlar Anadolu'dan göç eden Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Şamlu, Dulkadir, Varsak, Çepni, Arabgırlü, Turgudlu, Bozcalu, Acırlü, Hınıslu, Çemişkezeklü⁸¹ gibi Türk boylarından oluşuyordu.

Bu olayın en önemli sonucu ise, İslam âleminin merkezinde yeni bir âlemin vücut bulmuş olmasıdır. Başlıca vasfı Şiîlik olan ve İran'ı içine alan bu âlem, varlığını, bilindiği gibi zamanımıza kadar da devam ettirmiştir. Bu konunun en dikkate değer tarafı ise Şiîliğin İran'a Anadolu'dan götürülmüş olmasıdır. Buraya Şiîliği getiren unsur, Safevî Devletini kuran ve "Kızılbaş" adıyla anılan Anadolu Türklerinden başkası değildir.⁸²

Şah İsmail'in başa geçtiği sırada Doğu ile Batı arasındaki ticaretin gerilemiş olması ve Osmanlıların bölgede üstünlüğü giderek ele geçirmesi, Safevî hanedanın

⁷⁸ İsmail Kayabalı ve Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, Ankara 1990, s. 87

⁷⁹ Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine...", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 13

⁸⁰ Dış Türkler Kültür Yayınları, *İran Türkleri*, s. 8

⁸¹ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999, s. 43 – 44.

⁸² Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999, s. 1

gelişme yolunu büyük ölçüde tıkadı. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti'nin arasının açıldığı dönemdir. 1513 yılında Sultan Selim ile Şah İsmail'in arası iyice açılmıştır. Sultan Selim'in kardeşi Murat öldürülmüş, diğer kardeşi Ahmet'in iki oğlu ise Şah İsmail'e sığınmıştır. Sultan Selim'in çocuklar için yaptığı tüm girişimler boşa çıkmış ve iki ülke arasındaki gerginlik had safhaya ulaşmıştır.⁸³ Bu olayların yanı sıra Doğu Anadolu'daki Alevîlerin, Safevî Devleti ile olası bir işbirliği endişesi gibi sorunların bir sonucu olarak yapılan 23 Ağustos 1514'teki Çaldıran Savaşı'nın⁸⁴ Osmanlı Devleti lehine sonuçlanmasıyla Safevî Devleti savunma pozisyonuna geçmiş ve Osmanlı üstünlüğü karşısında gerilemek durumunda kalmıştır.⁸⁵ Osmanlılara karşı girişilen savaşlar daha çok ipek ticaretine dayanan gelir kaynaklarını kurutmanın yanı sıra Kafkasya ve Mezopotamya'daki toprakların kaybedilmesine yol açtı. Bir süre sonra Azerbaycan da Osmanlı tehdidi altına girdi. Safevîler sonunda 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması ile istikrarlı bir sınır çizerek Osmanlılarla çatışmaktan vazgeçtiler. Bu arada doğudan gelen akınlar sonunda Semerkand da İran yönetiminden tamamen koptu. Osmanlı ve Safevî hanedanları Türk olmalarına rağmen, Şîî ve Sünnîlik çerçevesinde farklı kimlik tanımlamaları içinde birbirlerine düşman ve rakip konumunda olmuşlardır. 20.yüzyılın başlarında Şîî – Sünnî ayrımı iki ülke ilişkilerinde belirleyiciliğini yitirse de günümüze kadar her iki ülkenin de bilinçaltında bulunmaktadır⁸⁶.

İran'da Safevî hanedanı 16. yüzyıl başlarında Osmanlılar karşısında yenilmesine karşın iki yüz yıldan fazla süre boyunca hakimiyetini sürdürmüştür. Bu dönemde bazı önemli değişiklikler olmuştur. Şîîliğin İranlıların çoğunluk dini olarak kabul edilmesi, Avrupa ile ticaretin ve onunla birlikte İran'a karşı Avrupa ticari ve politik rekabetinin artması, Osmanlılarla politik, askerî ve dinî mücadelelerin devamı, Orta Asya ve Hindistan'daki Müslüman ülkelerle yeni bir ilişki sisteminin gelişmesi bunlar arasında sayılabilir. Safevî döneminde sanatta ve özellikle mimarî, resim ve sanayi sanatlarında önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. Ancak görünen şeyler ne kadar gösterişli olsa da asıl olan şuydu ki Safevî devleti yıkıma doğru

---

⁸³ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, Ankara 1941, s. 17

⁸⁴ Lewis, *Ortadoğu*, s. 89

⁸⁵ Kayabalı-Arslanoğlu, "*İran Türkleri*", *Azerbaycan*, s. 51

⁸⁶ Arif Keskin, "*Türkiye – İran İlişkilerini Belirleyen Yapısal ve Dönemsel Faktörler*", *Avrasya Dosyası*, Cilt 10, Sayı 1, İlkbahar 2004, s. 60

sürekli çürümekteydi⁸⁷. 242 yıl sürmüş olan Safevî saltanatı döneminin neredeyse yarısı İran – Osmanlı düşmanlığıyla geçmiştir. Bu durum iki tarafın da ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı üzerinde pek çok olumsuz etki yaratmış, her iki tarafın da gücünü yabancılara karşı zaafa uğratmıştır.⁸⁸

Safevî döneminin en güçlü hükümdarı olan I. Abbas⁸⁹ (1588 – 1629) öncelikle İngiliz yardımı ile Türk kuvvetlerine dayanan ordusunu güçlendirip düzenli hale getirdi.⁹⁰ Bu ordu ile Özbek tehdidine son verdikten sonra başkenti Kazvin'den daha merkezi bir yer olan İsfahan'a taşıdı. Karışıklık içinde bulunan Horasan'da merkezi yönetimi güçlendirdi.⁹¹ Avrupa ile ticari ilişkiler kurarak, İngilizlerin yardımıyla Basra Körfezi'ndeki Portekiz etkisini kırmaya çalıştı ve bazı başarılar elde etti.⁹² Başta İsfahan olmak üzere ülkenin birçok yerinde önemli bayındırlık işlerine girişti. Önemli bir gelir kaynağı konumuna gelen halı dokumacılığını geliştirdi, ticaret ve el sanatlarına büyük bir destek verdi. Yeni teknik ve silahlara dayanan düzenli bir ordu kurmanın yanı sıra bürokrasiyi de yeniden düzenledi. Bütün bu başarılarına karşın, saray entrikalarını önlemek için oğullarını ve yakınlarını devlet işlerinden uzak tutması hanedanı zayıflatan olumsuz bir geleneğe yol açtı. Ayrıca kurduğu merkezîyetçi yapının gulam denen Müslümanlaştırılmış kölelere dayanması, Safevîlerin, Kızılbaş örgütlenmesine dayanan toplumsal desteğini sarstı.

Abbas'tan sonra genellikle güçlü komutanların ve saray görevlilerinin yönlendirdiği güçsüz hükümdarlar başa geçti. 1722'de ayaklanan Afganların İsfahan'ı ele geçirerek Safevî Şahını öldürmesiyle bir karışıklık dönemi başladı. Hem Osmanlı hem de Rusya bu durumdan faydalanarak, İran'ın çeşitli bölgelerini aynı zamanda ele geçirmeye başladılar ancak kısa süre sonra Osmanlı ve Rusya'nın

⁸⁷ Lewis, *Ortadoğu*, s. 217. İran Büyükelçiliği, *İran*, s. 24

⁸⁸ Atâullah-i Hasanî, “*İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985 – 1049 / 1577 – 1639)*”, *Tarihten Günümüze Türk – İran İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 16

⁸⁹ “*Büyük Abbas*” ismiyle tanınmıştır. Bkz. Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, s. 35

⁹⁰ Osmanlı modeline uygun olarak yeni bir piyade ve topçu birliği kuran Şah Abbas'ın bu konudaki en büyük yardımcıları, 1598 yılında yirmi altı kişi ile İran'a gidip uzun yıllar bu ülkede kalan Ian Anthony ve Robert Shirley adlarındaki iki İngiliz olmuştur. Bkz. Lewis, *Ortadoğu*, s. 92

⁹¹ Ayyıldız, *İran*, s. 7 ve 8

⁹² Örneğin bu dönemde yeniden İran hakimiyetine giren ve Basra kıyısında yer alan Bender-Abbas, ismini Şah Abbas'tan almaktadır.

çatışma ihtimali ortaya çıktığından anlaşma yoluna gidildi. Bu iki devlet arasında 24 Haziran 1724'te imzalanan İran Mukaseme'sine göre, Osmanlı Devleti, Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ı; Rusya ise Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ı alıyordu.⁹³ Bu sırada İran'da saltanat değişikliği oldu. Aslen Afşar Türkü olan Nadir Han, Temmuz 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirerek yerine onun bir yaşındaki oğlu Abbas'ı geçirdi ve böylece bütün iktidarı elinde topladı. 1735'e kadar Şirvan, Dağıstan, Gürcistan ve Revan'ı aldı. Bu sırada ölen III. Abbas'ın yerine Nadir Han, Afganlı Eşref Hanı da İran'dan atarak 1736'da Şah seçildi⁹⁴.

1.4.6 Pehlevî Dönemine Kadar İran

Kafkasya'daki askeri başarılarının ardından doğrudan tahta geçen Nadir Şah, Osmanlılarla ilişkileri düzelttikten sonra Hindistan'a yönelik başarılı bir sefere girişti (1738 – 1739). Bu seferden elde edilen yüklü ganimetle mali sorunlara belirli bir çözüm getirildi. Bu sırada güçlü bir donanma oluşturarak Basra Körfezindeki ticarete önem verdi. Ayrıca Afşar, Kaçar ve Bahtiyari kabilelerine dayanan büyük bir ordu kurdu. Nadir Şah'ın önemli hareketlerinden biri de; İran'a egemen olduktan sonra, geleneksel Şia'yı sona erdirip, İran'ı Caferîliğe geçirmiş olmasıdır. Caferîlik, Şiîliğin Sünnîliğe en yakın olan mezhebi olarak kabul edilmektedir⁹⁵. 1741'deki bir suikast girişiminden sonra sertliğe yönelmesi yaygın ayaklanmalara yol açtı. Sonunda Afşar ve Kaçar önderlerinin başlattığı bir ayaklanmada 20 Haziran 1747'de öldürüldü.⁹⁶

Nadir Şah'tan sonra İran parçalanma sürecine girdi. Ahmet Şah Dürrani, Kandahar'da (Afganistan) bağımsız bir hükümdarlık kurdu. Şahrüh Horasan'da Meşhed'i merkez edinerek Afşarların başına geçti. Mazenderan'da bağımsızlığını ilan eden Kaçarların önderi Muhammed Hasan Han, Azerbaycan'ı da ele geçirerek bir başka güç odağı oluşturdu İran'ın orta ve güney kesimine ise Lur asıllı Zend hanedanı egemen oldu.⁹⁷

⁹³ Afyoncu, "18. Yüzyılda...", Popüler Tarih, s. 18

⁹⁴ Mehmet Saray, *Türk – İran İlişkileri*, Ankara 1999, s. 67

⁹⁵ Afyoncu, "18. Yüzyılda ...", Popüler Tarih, s. 21

⁹⁶ Afyoncu, "18. Yüzyılda ...", Popüler Tarih, s. 20

⁹⁷ Afyoncu, "18. Yüzyılda ...", Popüler Tarih, s. 17

İsfahan'da kukla bir Safevî hükümdarı aracılığıyla İran'a egemen olmak isteyen Afşarlar ile Bahtiyariler arasındaki çekişmeden yararlanarak naiplik görevini üstlenen Muhammed Kerim Han, doğrudan Şah ünvanını almadan İran'ın önemli bir bölümünü uzun yıllar elinde tuttu. Bu arada Afşarlarla çatışmaya girmekten kaçınarak Kaçarların yayılmasını önlemeye ağırlık verdi. Muhammed Hasan Han'ı yenilgiye uğrattıktan sonra, 1762'de onun oğlu Ağa Muhammed Han'ı tutsak ederek kendi sarayına kapattı. Egemenliği altındaki bölgede barış ve refahı sağlayan Muhammed Kerim Han, Basra Körfezi limanlarına ve Hindistan ticaret yollarına yakın olan Şiraz'ı canlı bir ticaret merkezi haline getirdi. Onun ölümünden sonra kaçmayı başaran Ağa Muhammed Han, büyük bir ordu toplayarak bir fetih savaşına girişti.

Ağa Muhammed Han⁹⁸ (1779 – 1797) İran'ın kuzeyinde egemenliğini pekiştirdikten sonra iç bölünmelerle zayıflamış olan Zend hanedanını hedef alan bir harekâta girişti. Zend kuvvetlerini sürekli izleyerek sonunda 1794'te Kirman'ın güneydoğusunda kesin yenilgiye uğrattı. Şehinşah ünvanını aldığı 1796'da Horasan üzerine yürüyerek Meşhed'i ele geçirdi ve Afşar hanedanına son verdi. Acımasızlığıyla ve eli sıkılığıyla ünlenen Ağa Muhammed Han'ın kanlı seferleri sonunda, İran bu kez Kaçarlı hanedanı altında yeniden birleşti ve 1785'te başkent yapılan Tahran hızla gelişti. Öte yandan sürekli savaşlar ve birçok kentin yağmalanması ülke ekonomisini büyük yıkıma uğrattı. Basra Körfezi ticareti giderek İngilizlerin eline geçti.

Rusların Azerbaycan hanlıklarını bir bir işgal etmesi Güney Asya'da büyük menfaatleri olan İngilizleri telaşa düşürmüştü. Bir grup İngiliz subayının danışmanlık ettiği İran ordusu, Lenkeran Hanlığının 1818'de Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Rus kuvvetlerine karşı mücadele etmek istemişse de başarılı olamamış ve yenilerek 12 Ekim 1813'te Gülistan Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.⁹⁹ Rusların İranlıları yenmeleri ve Azerbaycan hanlıklarını bir bir işgal etmeleri Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da yakınlaştırmıştır. Hatta Osmanlı Devleti,

---

⁹⁸ Ya da "Aka Mehmet Şah Kaçar", bkz. Azer, *İran Türkleri*, s. 8

⁹⁹ Charles Hostler bu tarihi 24 Ekim 1813 olarak vermektedir. Bkz. Hostler, "*İran Azerbaycanlıları*", *Türk Yurdu*, S. 285, s. 14

İran'ı Ruslara karşı açıkça desteklemeye başlamıştır. İngilizlerin ve Osmanlıların teşvikiyle İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telafi edebilmek ümidiyle Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Bu bağlamda 1822 yılında Erzurum'da Osmanlılar ile bir dostluk anlaşması imzalayan İran, bu yönden kendisini güvenceye aldıktan sonra Rusların daha önce işgal ettikleri Şirvan ve Bakû'yü alarak Tiflis'i de kuşattı.¹⁰⁰ Rusların bu harekete tepkisi gecikmedi ve iki devlet yine karşı karşıya geldi, yapılan savaşlarda İranlılar yine mağlup olarak bugün de geçerli olan Aras Nehri sınır olmak üzere 2 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak durumunda kalmışlardır.¹⁰¹ Bu antlaşmanın en büyük önemi Azerbaycan'ın artık ikiye ayrılmış olmasıdır. Bu bakımdan da konumuzla yakından ilişkilidir. Zira bugün "Azerbaycan", coğrafya ve fikir olarak, Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan şeklinde ayrı ayrı düşünülüyorsa bunun en önemli sebeplerinden biri de bu anlaşmalardır.

Günümüze kadar süren ayrılığı doğuran bu anlaşmaların maddeleri şöyledir:

Gülistan Antlaşması:

- 1) Kaçar Hanedanlığı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettikleri toprakları Çarlığın bir parçası olarak tanıyacak.
- 2) Bu topraklar Kafkasların Dağıstan bölgesinden Arpaçay-Aras Nehri'ne kadar uzanan Azerbaycan'ın kuzeyi, Gürcistan bölgelerini de içine alan geniş bir coğrafyayı kapsar.
- 3) Yukarıda belirtilen bölgelerde yalnız Şah değil, ondan sonra gelecek Şehzadeler de Rusya'nın hakimiyetini tanıyacak.
- 4) Hazar Denizi'nde ticaret yapan Rus tüccarları Kaçarların, Kaçar tüccarları da Rusların hakimiyetindeki limanları serbest kullanabilecekler.
- 5) Alınan savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaklar.
- 6) Her iki ülke birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndermek suretiyle dostluklarını bildirecekler.
- 7) Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarında ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların güvenliği sağlanacak.

---

¹⁰⁰ Yomut, "Tarihçe...", Türk İzi, s. 16

¹⁰¹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 24 – 25. Hostler, "İran Azerbaycanlıları", Türk Yurdu, S. 285, s. 14. Ahmet Karaca, "Azerbaycan Millî Hareketinin İdeolojik Karakteri", Millî Eğitim ve Kültür, S. 7, s. 90

Türkmençay Antlaşması:

1) Rusya, Gülistan Antlaşması ile elde ettiği toprakların yanı sıra Nahçıvan ve İrevan Hanlıklarının arazilerini de kendi kontrolüne alacak.

2) Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden ilgili ülkelerde serbest ticaret yapabilecekler.

3) Hazar'da tüm kontrol Rusların elinde olacak.

4) Alınan savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaklar.

5) Taraflar mevcut sınırları tanıyacaklar ve birbirlerine karşı düşmanca tavır içine girmeyecekler.¹⁰²

Bu tarihten sonra Rus egemenliği altındaki bölge Aras Nehrinin kuzeyinde kaldığı için “Kuzey Azerbaycan”, İran egemenliğinde kalan bölge ise Aras Nehrinin güneyinde kaldığı için “Güney Azerbaycan” olarak anılacaktır. Bu anlaşmalar, önemli ticari ayrıcalıklar tanıdığı Rusya'nın, aynı zamanda İran'ın iç işlerinde söz sahibi olmasını önleyemedi. Bu arada Afganistan'da ve Osmanlı topraklarında giriştiği savaşlar da sonuçsuz kaldı. İran, bölgede şiddetlenen İngiliz – Rus rekabetinin yörüngesine girmeye başladı. Muhammed Şah'ın (1834 – 1848) vezirlerinden Hacı Mirza Agasi'nin ekonomik kaynakları harekete geçirme ve öteki Avrupa devletleriyle ilişkileri geliştirme yolundaki çabaları yalnızca sınırlı bazı değişiklikler getirdi. Nasreddin Şah döneminde (1848 – 1896) Herat'ı geri alma girişiminin başarısızlığa uğramasıyla (1857) İran yayılmacı politikardan bütünüyle vazgeçti. Bu arada kaynak bulma için yabancı ülkelere geniş ayrıcalıklar verilmesi, halk arasında Kaçar yönetimine karşı tepkileri daha da arttırdı. Bu dönemde İran için olumlu görülebilecek tek gelişme 1852 yılında ilk darülfünunun (üniversite) açılması olmuştur.¹⁰³

1890'da patlak veren yoğun gösteriler Kaçar yönetimini yabancı ülkelere verdiği tütün ayrıcalığını kaldırmaya zorladı. Monarşiye karşı muhalefetin gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olan bu olay, aynı zamanda din çevrelerinden geniş destek gören yerli tüccarların küçümsemeyecek bir güce ulaşmış olduğunu da gösteriyordu. Muzafferiddin Şah döneminde (1896 – 1907)

¹⁰² Azerbaycan, 50. Yıl Özel Sayısı, s. 11–12

¹⁰³ Haver Aslan, “XIX. Yüzyılda Güney Azerbaycan'da Şiir ve Şair”, Hazer, S. 5, Ağustos 1979, s. 4

gümüş paraya dayanan İran'ın mali sistemi dünyadaki dalgalanmaların etkisiyle hızla çöktü. Bunun üzerine baş gösteren kıtlık ve yokluk yaygın karışıklıklara yol açtı. Şahın bir anayasa çıkararak Meşruti Monarşi'ye geçişi ilan ettiği 1906'da ilk ulusal Danışma Meclisi toplandı, bu dönemde İran tarihi için çok önemli bir gelişme olan Meşrutiyet hareketi yaşandı.¹⁰⁴ Daha sonra başa geçen Muhammed Ali Şah (1907 – 1909), İran Kazak Tugayının yardımıyla meclisi kapattı. Bunu izleyen iç savaşta Muhammed Ali'nin tahttan indirilmesiyle meclis yeniden güçlü bir konum elde etti. 31 Ağustos 1907'de aralarındaki bölgesel rekabete son veren İngiltere ve Rusya Petersburg Antlaşması ile İran'ı iki ayrı nüfuz bölgesine ayırdı.¹⁰⁵

I. Dünya Savaşı döneminde İran, savaşa fiilen katılmamış olsa da çarpışan devletler için bir savaş meydanı olarak görülmüştür. Bunda İran'ın Alman nüfuzunda kalması, Kuzey ve Güney Azerbaycan'a Osmanlı ordusunun girişi ve bunlara karşı Rusya'nın önlem almak isteği gibi nedenler rol oynamıştır.¹⁰⁶ Bu bağlamda sözde tarafsızlığına karşın İran da savaşan devletler için bir savaş alanı olmuş, Türkler, Ruslar, Almanlar ve İngilizler sanki egemen bir İran devleti yokmuş gibi bu ülke toprakları üzerinde çeşitli operasyonlara girişmişlerdir.¹⁰⁷

1.4.7 Pehlevî Hanedanı

Yukarıda anlatıldığı üzere İran, I. Dünya Savaşı boyunca meclis içinde denetimi ele geçiren soylular arasındaki İngiliz ve Alman yanlısı grupların çekişmelerine sahne oldu. Ekonomik çöküş ve kıtlık bu çatışmaları daha da şiddetlendirdi. 1919'da İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tanıyan ama aynı zamanda ülkede önemli bir İngiliz nüfuzu sağlayan İngiliz – İran anlaşması son buldu. Anlaşmayı yasalastırmak için toplanan parlamento buna onay vermedi.¹⁰⁸ Bu gelişmelerin sonucunda ülkedeki tüm İngiliz uzmanlar sınır dışı edildi. Tam bu sırada ise kuzeyde Rusya tehdidi ortaya çıkmıştı. Ortaya çıkan karışıklık döneminde ordunun ağırlığı artmaya başladı. Yaşanan gelişmeler halkın Şaha ve hükümete olan güvenini sarsmış olduğundan 1921'de İran Kazak Tugayı subaylarından Savatkuhlu

---

¹⁰⁴ Bu konu ileride ayrıntılı olarak inceleneceğinden burada sadece zikretmekle yetinilmiştir.

¹⁰⁵ Hostler, "İran Azerbaycanlıları", *Türk Yurdu*, s. 14. Rasim, "Dünya Türklüğü", *Ocak*, s. 53

¹⁰⁶ *Türk – İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, s. 78 – 79

¹⁰⁷ Lewis, *Ortadoğu*, s. 269

¹⁰⁸ Lewis, *Ortadoğu*, s. 270

Rıza Han, siyaset yazarı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'nin de önemli rol oynadığı bir darbeyle ordunun başına geçti.¹⁰⁹ Millî Savunma Bakanı sıfatıyla çalışan Pehlevî bu dönemde savaş yüzünden zayıflamış kuvvetleri toplayarak bir düzene sokmuş ve ülkede iç güvenliği sağlamıştır. Daha sonra orta ve kuzey İran'daki karışıklıkları gidererek Rusların bütün imtiyazlarından vazgeçmelerini sağlamış ve güney İran'da müdahalelerine devam eden İngiliz kuvvetlerini ülkeden çıkarmıştır. Tüm bu başarıları onun 1923 yılında devlet başkanı olmasını sağladı.¹¹⁰ Daha sonraki dönemde ülkenin yönetimini tam anlamıyla ele geçiren Rıza Han Pehlevî 1925 yılında gerçekleştirdiği bir darbe ile Kaçar sülalesini tahttan indirerek kendisini Şah ilan etti. Şehinşah Rıza Pehlevî, 25 Nisan 1926'da Şahlık tacını resmen giydi.¹¹¹

Rıza Şah Pehlevî öncelikle eğitim ve yargı alanında reformlara girişerek din adamlarının etkisini kırmaya yöneldi. 1933'te Anglo-Persian Oil Company Ltd. (bugün The British Petroleum Company PLC) ile yapılan petrol anlaşmasında İran lehine bazı değişiklikleri gerçekleştirdi. 1938'de ilk demiryolunun yapımını başlattı. II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası ile işbirliğine yönelmesi sonucunda ülke Müttefik Devletlerin işgaline maruz kaldı. 19 Ağustos 1941'de İran'ın işgaline dair muvakkatini bildiren Churchill, Irak'ta toplanan İngiliz kuvvetlerine, İran'a hücum edilmesi hakkında emrini vermiştir. Rus ve İngilizlerin ortak operasyonu sonucunda İran ordusu 28 Ağustos'ta teslim olmuştur.¹¹² Şah ise tahttan indirilerek sürgüne gönderilmiş, yerine ise 22 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza Pehlevî tahta geçmiştir.¹¹³ Ancak bu işgal zaten savaş şartlarında bulunan devletler için iyi bir görüntü vermediğinden, Sovyet Rusya ve İngiltere 25 Ocak 1942'de İran'la bir ittifak anlaşması imzalamışlardır.¹¹⁴ Bu olaylardan sonra Muhammed Rıza Pehlevî, babası Rıza Şah'ın yerine yeni İran Şah'ı olarak tahta çıkmıştır.

Savaş döneminde kurulan Azerbaycan ve Mehâbad (Kürt) Cumhuriyetlerinin yıkılmasından (1946) ve işgal kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra yeniden

---

¹⁰⁹ Karaca, "Azerbaycan ve İran ...", *Azerbaycan*, s. 62

¹¹⁰ Cem Tanrıku, "Türk – İran İlişkileri", *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı 33, Haziran 1970, s. 34

¹¹¹ Furon, *İran*, s. 174

¹¹² Tanrıku, "Türk – İran İlişkileri", *Belgelerle Türk Tarihi*, s. 34

¹¹³ Kocatürk, *İran İslam...*, *Türk Kültürü*, s. 489

¹¹⁴ *Türk – İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, s. 92

merkezî denetim sağlandı. İngiliz yanlılarının yönetimdeki ağırlığı birkaç yıl daha sürdü.

1950 yılı ise Başbakanlığa Güney Azerbaycan Türklerinden Dr. Muhammet Musaddık'ın geçtiği yıldır. Musaddık, İran devletine laiklik ve demokrasi kavramlarını getirmek isteyen önemli bir devlet adamıydı. Yıllardan beri emperyalistlerin tamamen eline geçirdiği ve Şah'ın da bilinçsizce tükettiği petrol gelirleri üzerine dikkat çekti. Daha sonra ise İran petrollerini “Millileştirmek” gibi önemli bir hamle başlattı. Böylece petrol İran devletinin malı olmuş ve o dönemin miktarıyla yıllık 20 milyar dolar gibi astronomik bir geliri İran'a sağlamıştır.¹¹⁵ Bu hareketi başarıya ulaştıysa da şimşekleri üzerine çekmesine sebep olur. Dönemin en büyük dini lideri sayılan Ayetullah Kâşani, Musaddık hükümetini dinsizlikle suçlayarak iktidardan uzaklaştırılmasına fetva verir.¹¹⁶ Bu gelişmeler üzerine 20 Ağustos 1953 yılında Şah, Başbakanını başta Amerika olmak üzere İngiltere ve Rusya'nın hazırladığı “Operation Ajax” kod isimli darbe ile yönetimden uzaklaştırmıştır.¹¹⁷

1961'de meclisi de dağıtarak bütün yetkileri elinde toplayıp tam bir diktatör olan Muhammed Rıza, ertesi yıl toprak sahiplerinin ve Şîî din adamlarının gücünü kırmak amacıyla Ak Devrim olarak nitelendirdiği programı uygulamaya başladı. Toprak sahiplerinin sanayi kuruluşlarına ortak olması karşılığında devletleştirilen araziler parçalanarak köylülere dağıtıldı.¹¹⁸ Ayrıca okuryazarlığı arttırmaya yönelik bir kampanya başlatıldı.¹¹⁹ Ak Devrim kırsal kesimde mülkiyet yapısını değiştirdiyse de tarımsal üretimde beklenen atılımı yaratamadı. İran Ulusal Petrol Şirketi'nin çokuluslu bir Batı konsorsiyumuyla işbirliği yaparak yürüttüğü çalışmalar petrol ve petro-kimya sanayilerinde önemli bir gelişme sağladı. Petrolden elde edilen yüksek gelir değişik sanayi alanlarında büyük çaplı yatırımlara olanak sağladı. Dış politikada ABD doğrultusunda bir çizgi izlemekle birlikte başka ülkelerle de ticari ve kültürel ilişkilerini geliştiren İran, Merkezî Antlaşma Teşkilat

---

¹¹⁵ Baykara, *İran İnkılabı ve ...*, s. 204

¹¹⁶ Moctehedi, *İran İslam Cumhuriyeti'nin ...*, s. 11

¹¹⁷ İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, Ankara 1990, s. 299

¹¹⁸ *Ak Devrim 7 Yaşında*, Ankara 1970, s. 2

¹¹⁹ *Cehaletle Mücadele*, Ankara 1966, s.4

(CENTO) ve Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) gibi kuruluşlarda da önemli bir rol üstlendi. Modernleşme programını otoriter ve baskıcı bir yöntemle yürüten Muhammed Rıza, kırsal kesimdeki hoşnutsuzlukları gideremediği gibi kentleşmenin yarattığı yeni sorunların da üstesinden gelememi. Büyük ölçüde yeraltına geçen muhalefeti sindirmek için başvurduğu baskıcı yöntemler içeride ve dışarıda şahlık rejimi karşıtı güçlü bir birikim yarattı. 1970'lerde petrol gelirindeki düşüşün ardından işsizliği ve hayat pahalılığını azaltmaya yönelik sert önlemlerin alınması, toplumdaki genel hoşnutsuzluğun ticaret ve sanayi çevrelerine de yayılması sonucunu doğurdu.

1.4.8 İslam Devrimi'nden Günümüze

Şah yönetiminin 1977'de baskıları bir ölçüde yumuşatmasıyla başlayan açık siyasal etkinlikler ve protesto gösterileri ertesi yıl yaygınlaşarak kitlesel bir karakter kazandı. Yeniden sertleşen yönetim büyük kentlerde sıkıyönetim ilan etti. Bu arada 1964'te sürgün edildikten sonra önce Irak'ta, ardından Fransa'da dinci hareketi yöneten Ayetullah Ruhullah Humeyni, muhalefetin odağı durumuna geldi. Şahın 16 Ocak 1979'da İran'dan ayrılmasından sonra Şahpur Bahtiyar başkanlığında oluşturulan hükümetin muhalefetle uzlaşma çabaları sonuçsuz kaldı. Humeyni'nin 1 Şubat'ta ülkeye dönüşüyle, son direnci de yıkılan şahlık rejimi çöktü. Düzenlenen halkoylamasının ardından 1 Nisan'da İslam Cumhuriyeti ilan edildi.

Yeni yönetim ile ABD arasında baş gösteren gerginlik, Tahran'daki ABD Büyükelçiliğinin Kasım 1979'da işgali ve bunu izleyen rehinelere sorunuyla daha da derinleşti. Aynı dönemde yönetim içinde başlayan çekişmeler liberal kanadın tasfiyesiyle sonuçlandı. Cumhurbaşkanı Ebu'l-Hasan Beni Sadr ülkeden ayrılmak zorunda kaldı. Şahlık rejimine karşı önemli rol oynamış olan sol eğilimli Halkın Mücahitleri örgütü yasadışı ilan edildi. Öteki muhalefet gruplarını da sindiren İslamcı grup konumunu pekiştirerek kurumlaşmaya yöneldi.

Bu gelişmeyi hızlandıran bir etken de İran – Irak Savaşı oldu. 22 Eylül 1980 tarihinde fiilen başlayan savaş¹²⁰ sekiz yıl boyunca sürmüş ve iki ülke için de büyük maddi ve manevi kayıplara neden olmuştur. Sona erdirilmesi için pek çok ülkenin

---

¹²⁰ Saray, *Türk – İran İlişkileri*, s. 154

arabuluculuk yaptığı savaş Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı ateşkes kararını her iki ülkenin de kabul etmesi ile 1988'de sona ermiştir.¹²¹ İnan – Irak Savaşı, Ortadoğu'ya hâkimiyet mücadelesinin tipik bir rneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnan bu tarihten sonra kendi içerisinde toplanmaya, bölge devletlerle – zellikle Rusya ve Çin ile – yakınlışmaya çalıştı. 1990'lardan itibaren muhafazakar görüşün yerine reform yanlısı görüşün yükselmeye başlamasıyla ise İnan'ın çehresi gitgide değişmeye başladı. 2000 yılı seçimlerinde reformcuların zaferi İnan halkının istek ve beklentilerini karşılayamamış son yapılan seçimle Cumhurbaşkanlığına muhafazakar Mahmud Ahmedinejad seçilmiştir.

---

¹²¹ Ali Fuat Saraç, *İnan – Irak Savaşı'nın Askeri Analizi*, s. 45

İKİNCİ BÖLÜM:

İRAN TÜRKLERİ

İran'daki Türk nüfusuna Azerbaycan bölgesinde yoğun olmakla birlikte ülkenin diğer yöre ve şehirlerinde de yoğun olarak rastlamak mümkündür. Bu Türk nüfus içinde gerek yaşadıkları topraklar, gerek nüfus yoğunluğu ve gerekse siyasi ve ekonomik nüfuz bakımından ilk sırayı Azerbaycan Türkleri almaktadır.¹²² Yalnız İran'da Türklük denilince bunu sadece tek bir Türk boyu ile ya da daha açık bir ifade ile sadece Azerbaycan Türkleri ile sınırlamak yahut Azerbaycan Türkleri açısından geliştirmek de doğru değildir. Özellikle son dönemde Güney Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler, burada yapılanan teşkilatlar ve daha pek çok sebep, konu ile ilgilenenlerin dikkatini Azerbaycan Türkleri üzerinde toplamaktadır. Ancak yinelemek gerekirse İran Türklüğü'nü sadece Azerbaycan Türkleri üzerine inşa etmek yakın süreçte olmasa da ileriki dönemlerde sakıncalar doğurabilir. Bu doğrultuda tez konusu ele alınırken İran Türkleri içinde sadece Azerbaycan Türkleri

---

¹²² Asıl konumuz olan İran Türklerine geçerken bazı açıklamalarda bulunmak yerinde olacaktır. Tezimizi yazarken konu ile ilgili incelediğimiz neredeyse tüm kaynaklar İran'daki Türkleri en ufak boya kadar ayırmakta idi. Bunun en büyük sakıncası, buradaki Türklerin sanki çok farklı bir yapıya, yaşama, dile ya da kültüre sahip olduğunu düşündürmesidir. Oysaki İran'daki Türkler bu coğrafyalara yayıldığından beri ortak tarih ve kültür bilincine sahip olarak yaşamaktadır. Kaldı ki buradaki Türklerin çok büyük bir çoğunluğu boylarına bakılmazsa Azerbaycan Türk'üdür.

Son dönemlerde artık vazgeçilmeye başlanan bu ayrımı biz de yapma düşüncesinde değildik ancak gerek yürüttüğümüz araştırma sonucu elimize geçen malzeme gerekse izlediğimiz yöntem neticesinde buradaki Türk boylarını da alt başlıklar halinde vermenin yerinde olacağını gördük. Oysa gerek bu ülkede yaşayan Türklerin kendilerini tanımlamada gerekse diğer Türk toplumlarının, İran Türklerini tanımada buna dikkat etmek yerinde olacaktır.

değil, bu ülke coğrafyasında yaşayan diğer Türk boyları da incelenmiş ve tanıtılmaya çalışılmıştır.

Türklerin yoğun olarak bulunduğu şehir ve kasabaları: Tebriz, Urmiye, Erdebil, Zencan, Kazvin, Meraga, Merend, Hoy, Şahpur, Miyandabad, Eher, Maku, Sebüster, Bokan, Mehabad, Mugan, Sofyan, Serab, Astara, Bicar, Şahindej, Alemdar, Bonap, Üsneviye, Culfa, Bazergan, Körve, Songur, Miyan, Ebher, Oska, Kerec, Takstan, Horendere, Sultanabad, Karaçimen, Bostanova, Save olarak sıralayabiliriz. Bunların dışında başta Tahran olmak üzere, Kirmanşah, Hemedan, Arak, Kum, Kaşan, Şiraz, İsfahan, Yezd, Kirman, Nişabur, Meşhed, Damgan gibi şehirlerde de Türkler yaşamaktadır.¹²³

İran'daki Türklerin nüfusu konusu oldukça önemli bir yerde olmakla birlikte bir o kadar da karışık bir durum göstermektedir. Buradaki Türk nüfus hakkında bilgi veren ya da bu konuyla ilgilenmiş olan kaynaklar oldukça değişik sayılar vermektedir. Bunun yanı sıra İran'da hala ciddi anlamda bir nüfus sayımı olmadığından buradaki Türkler için verilen sayılar da çok çeşitlidir. Bu konuda yapılan araştırmalarla ortaya konan sayılar 5 milyondan 28 milyona kadar uzanan geniş bir yelpaze içindedir ve çoğu birbirinden oldukça uzaktır. Bunlardan birkaçına değinecek olursak: Ahmet Caferoğlu; İran'daki Azerbaycan Türklerinin sayısını 1966'da 4 milyon olarak vermektedir.¹²⁴ Yusuf Dönmez; 1929'da İran'daki Azerbaycan Türkü nüfusunu 2 milyon olarak veren Massignon'a dayanarak 1970'teki Azerbaycan Türkü sayısını 4.623.000 olarak tahmin eder ve bu sayıya diğer İran Türklerini de ekleyerek 1970 yılı için 5.385.000 gibi bir rakama ulaşır.¹²⁵ Halid Lâziboğlu; 1966'da Tahran'da İngilizce olarak yayımlanan "Modern Iran in 20th Century" adlı kitapta 1956 yılı nüfus sayımlarına göre İran'ın nüfusunun 18.960.000 olduğunun ve bu nüfusun 3.900.000'inin Azerbaycan Türklerinin ve 330.000'ini de Türkmenlerin teşkil ettiğinin kaydedildiğini belirtmektedir. Yine kendi hesaplarına göre bu ülkedeki Türk nüfusunu 1980 yılı için 16 milyon

¹²³ *İran Türkleri*, Dış Türkler Kültür Yayınları, s. 17

¹²⁴ Caferoğlu, "*İran Türkleri*", *Türk Kültürü*, S. 50, s. 64

¹²⁵ Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul 1973, s. 22

civarında tahmin etmektedir.¹²⁶ Tez araştırması döneminde konuştuğumuz İran Azerbaycanlıları ise burada yaşayan Azerbaycan Türklerinin 25 – 30 milyon, toplam İran Türkü sayısının ise 35 milyon civarında olduğunu söylemişlerdir.

Tüm bu kaynakların değerlendirilmesi sonucu İran'daki Türk nüfus 5 ila 35 milyon gibi oldukça büyük bir aralık oluşturmaktadır. Bu sayının ciddi bir kritiği yapılırsa nüfusun ya art niyetle olduğundan çok daha aşağıda gösterildiği ya da milliyetçi duygularla abartıldığı görülür. Gerçekte İran'da 20 – 25 milyon arasında Azerbaycan Türkü ile beraber diğer Türk boylarının nüfusları toplamı 30 milyon civarında olmalıdır. Bu sayı 70 milyona yakın bir nüfusa sahip olan İran'da Türk nüfusun ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Yukarıda da değinildiği üzere İran, coğrafyasında önemli bir Türk nüfus barındırmaktadır. Yine belirtildiği üzere İran Türkleri denilince akla gelen ilk boy olan Azerbaycan Türklerinin yanı sıra diğer Türk grupları hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır. Genel anlamıyla İran Türkleri toplam 3 ana grupta incelenecektir. Bunlar: Azerbaycan Türkleri, Kaşkay Türkleri ve Türkmenlerdir.

2.1 Azerbaycan Türkleri

Bugün Türkiye'de Azerbaycan denildiği zaman ilk olarak Sovyetler Birliği'nin dağılışı ile birlikte 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden doğu komşumuz akla gelmektedir. Yalnız özellikle son dönemde alışlagelmiş bir şekilde “Azerî” kelimesi bir milleti ifade eder haldedir. Oysa Azerî diye bir millet yoktur ve hiç olmamıştır. Azerbaycan, nüfus bakımından büyük çoğunluğuyla Oğuz olan, bir kısmı da Kıpçak Türklerinden gelen bir Türk topluluğunun yaşadığı yurdun adıdır. Burada yaşayan Türklere, yerleştikleri yurdun adı itibarıyla da olsa “Azerî” ya da “Azerî Türkü” demektense “Azerbaycan Türkü” denilmesi daha uygun olur.¹²⁷

---

¹²⁶ Halid Lâziboğlu, “İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?”, *Türk Kültürü*, S. 211 – 214, s. 196 – 203

¹²⁷ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, İstanbul 2005, s. 27

Azerbaycan Türklerinin bir bölümü, yani Aras nehrinin kuzeyindekiler bağımsız olarak yaşamakta diğerleri de İran hâkimiyeti altında yaşamaktadırlar. Azerbaycan'ı siyasî sınırlar yüzünden iki bölümde mütalaa etmek mümkün değilse de, biz Azerbaycan Türkleri bölümünde bugünkü İran siyasî sınırları içindeki Azerbaycan Türklerini kastetmekteyiz. Başta belirtildiği üzere İran hâkimiyeti altında bulunan ve Türklerin çoğunlukta bulunduğu bölgeye Güney Azerbaycan diyoruz. Güney Azerbaycan bugün Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Hemedan, Zencan, Erdebil, Gazvin, Gilan idari bölümlerine ayrılmış olup Türkiye ve Hazar Denizi arasında uzanmaktadır. Dağlık alanlar bölgede geniş bir yer tutar. Tebriz'in güneyindeki Sehend Dağı (3700 m) ile Erdebil'in batısındaki Selselan Dağı (3800 m) bu bölgedeki en yüksek yerlerdir. Acıçay, Dehharkan, Sefidrud, Merdirud, Çıgatu (Zerinerud), Nazlıçay, Gadar (Kader), Zuluçay gibi akarsular ise Güney Azerbaycan'ın belli başlı akarsuları olarak karşımıza çıkar¹²⁸ ancak bunların çoğu kurak geçen yaz aylarında kurumaktadır. Van Gölü'nün bir buçuk katı olan Urmiye Gölü (5775 km²) Güney Azerbaycan'ın önemli bir parçasını teşkil eder.¹²⁹ Güney Azerbaycan coğrafyasının bu yüksek yapısı iklimlerin de oldukça sert geçmesinde etkilidir. Bunun dışında Hoy, Selmas, Urmiye ve Sulduz gibi ovalar oldukça bereketlidir ve bu yüzden Azerbaycan'ın nüfus bakımından en yoğun bölgelerini oluşturur.¹³⁰

Bugün Azerbaycan Türklerinin bölgedeki nüfusları 20 – 25 milyon arasında tahmin edilmektedir.¹³¹ Jeopolitik durumu dikkate alınırsa bölge 200.000 km²'dir. Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Makû, Meraga, Astara, Culfa, Merend, Halhal, Soğukbulak, Bicar, Zencan, Mahabat, San'an-Taç, Enzeli, Reşt gibi şehir ve kasabalar bu bölge içinde kalmaktadır.¹³²

---

¹²⁸ Sahir, "İran Azerbaycanı...", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 186 – 187

¹²⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 11

¹³⁰ Sahir, "İran Azerbaycanı...", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 188 – 190

¹³¹ Bu sayı yukarıda da belirtildiği gibi pek çok kaynaktan çeşitlilik arz etmektedir. Mehmet Saray bu sayıyı 18.000.000 olarak vermektedir; 5. Türk Devlet ve Toplulukları Kurultayı'nda konuşan Muzaffer Özdağ ise 20.000.000 vs. Bkz. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 11, 5. *Türk Devlet ve Toplulukları Kurultayı Bildirileri*, s. 514

¹³² Kayabalı – Arslanoğlu, "İran Türkleri", *Azerbaycan*, s. 41

Bu coğrafyaya yoğun olarak Türk göçlerinin Selçuklular ile birlikte başladığı bilinmektedir. Sultan Melikşah zamanında Oğuzlar Azerbaycan'a gelip Gence, Hoy, Urmiye ve Hemedan'a yerleştiler.

Eski bir ülke olan Azerbaycan birçok kavim ve milletlerin hâkimiyetinde bulunmuştur. 1800'lü yıllara kadar bir idare altında bulunan Azerbaycan toprakları bu dönemde meydana gelen olaylar ve yapılan anlaşmalarla İran ve Rusya arasında, Aras nehri sınır olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tezin konusu gereği İran hâkimiyetinde kalan Güney Azerbaycan'a ve burada yaşayan Türklere değinilecektir.

2.1.1 Afşar Türkleri

Afşarlar İran'ın geniş sınırları içinde dağınık ve düzensiz halde bulunurlar. Vambery'e göre "Avşar", "Toplayan-Toplayıcı" demektir. Raşidu'd-din Fadlullah'tan zikreden Lockhart'a göre ise isim "Avuşar"dan gelir ve "Ovalarda ikamet eden Türk halkı" demektir.¹³³ Ancak bizim tahminimize göre ismin kökü "uyumlu ve işin ehli" anlamına gelen "Abçar"a da dayanıyor olabilir. Afşarlar Moğol hareketinden sonra İran'a gelmişler, bir kısmı da Türkiye'ye geçmişlerdir. İtimat edilen bir kuvvet olarak Şah İsmail tarafından Horasan'da hudut boylarına da gönderilmişlerdir. Bunlardan Kırklı adlı Afşar boyuna mensup İmamkulioglu Nadir Şah 1735'te Safevî hanedanlığına son vererek kendisini İran hükümdarı ilan etmiştir. Bir ara Afganistan'ı da fethederek Doğunun en büyük hükümdarı olmuştur.

Nadir Şah ilk defa mezhep ihtilaflarını kaldırarak Türkiye ve İran Türklüğü arasındaki kardeşlik bağlarını takviye etmiş ve siyasi dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. Ölümü üzerine İran tahtı Kaçar Türklerine geçmiştir.

Afşar Türklerinin yayıldığı saha pek geniştir. Adacıklar halinde serpildikleri belli başlı bölgeleri şöyle sıralayabiliriz: Urmiye gölünün kuzey-batı kıyıları, Hamse eyaletinin güney kısmı, dağlık bölgelerden Hemedan ve Kirmanşah eyaletleri

¹³³ Laurance Lockhart, *Nadir Shah*, London 1938, s. 17

sınırları, Bocnurd'la Kasan'ın güney çevresindeki Sebzevar ve Nişabur çevresi, Cumeyn'in kuzeyi ve Kirman'ın güneyi.¹³⁴ Bu şekilde birbirlerinden uzak adacıklar halinde yaşayan Afşarlar ne olursa olsun Türklüklerini kaybetmemekle siyasi bir nüfuz oluşturmaktan da uzaktırlar.

Afşarlar bugün de göçer bir topluluk görüntüsü verip daha çok dağlık bölgelerde yerleşim kurmaktadır.

Afşarlar İran'da birçok boy ve soylara ayrılmışlardır. En büyükleri arasında: Heyder-Muhammadşahkulu, Seyif-Kuli-Uşağı, Cahan-Kurişahlu, Molla-Tahanlı, Sultan-Alilû, Mirikitlu, Ata-Uşağı, Pir-Muratlı, Celalilu, Hallac, Asraflu, Kasımlu, Mircanlu, Kamerbazlu, Gamazlu boyları bulunmaktadır. Nüfusları bugün itibarıyla sayıları 1 – 2.000.000'u bulmaktadır. Ülkemizde “Avşar” şeklinde söylenen Afşar'ın İran'daki söylenişi “Efşar”dır ve bu ülkede Efşar soyadını almış binlerce aileye rastlamak mümkündür.¹³⁵

2.1.2 Şahseven Türkleri

Milli bir boy olmaktan ziyade devlet idaresince siyasi bir terim olarak kullanılmıştır. Şah İsmail'in Anadolu Oğuzlarından etrafında toplayarak Azerbaycan'a getirdiği Kızılbaşlar arasından Şah I. Abbas güvendiği bazı aileleri seçerek “Şahseven” adıyla yeni bir boy oluşturmuştur.¹³⁶ Yani aslında bu boy, İran tahtının geçen asırlardaki muhafız alayı görünümündedirler. Bu yüzden imtiyazlı muamele görmüşlerdir.

Yerleştikleri ve yaşadıkları saha güneyde Savalan dağları etekleri, batıda Karasu ırmağı boylarına dayanan, İran Azerbaycan'ının kuzey-doğu bölgesidir. Göçebe bir yaşam sürerek sürü beslemekle geçinirler¹³⁷, bu yüzden kışın Mugan bozkırına inerler. Yazları Savalan, Karadağ ve Talış dağları eteklerine çıkarlar.

¹³⁴ Dış Türkler Kültür Yayınları, *İran Türkleri*, s. 11

¹³⁵ Afşar Türklerinin halk kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 147 – 158

¹³⁶ Halid Lâziboğlu, “İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?”, *Türk Kültürü*, Sayı 211 – 214, s. 202

¹³⁷ Kayabalı – Arslanoğlu, “*İran Türkleri*”, *Azerbaycan*, s. 69

Şahseven boylarından bazıları Zencan ve Save bölgesindeki Kızıl-Üzen ırmağı kıyılarına serpilmişlerdir. Azerbaycan Türkçesi ile konuşurlar, nüfusları 600.000 civarındadır. 1925 yılında zorunlu iskâna tâbi tutuldularsa da çok geçmeden isyan etmişlerdir. Devrimden sonra ise Şahseven adı “Elseven” olarak değiştirilmiştir. 1900’lü yıllarda Şahseven Türkmen boyları: Hacıhacelu, Giyiklu, Gacabeylu, İsabeylu, Alorlu, Polatlu, Yurtcu idi. Şahseven Türkmenlerinde sosyal yapı; el, tayfa, tire (göbek), oba ve ev şeklindedir. Şahsevenlerin bugünkü boyları arasında Karaabbaslı, İsalu, Kocabeylu, Alibabalı, Rızabeylu, Şahalibeylu, Balabeylu, Mustaahıbeyli, Saruhanbeylu, Geyiklu, Caferlu, Hacıhanlı sayılabilir.¹³⁸

2.1.3 Kaçar Türkleri

Bugün İran’da coğrafi saha itibarıyla Kaçarlar, Mazenderan eyaletinde Hezar-Cebir ve Gürgenin Sovar-Şaku bölgelerinde yarı yerleşik bir hayat sürmektedirler. Bu kesif olarak yaşadıkları bölgenin dışında İran’ın çeşitli coğrafi bölgelerine de yayılmışlardır. Teymurtaş, Karabayat, Horasani, Karia, Karakoyunlu, İslamlu, Soluklu gibi Kaçar uruklarının içinde Karagözlü, Ramiyan Biler ve Esferdiyan gibi boylar da bulunmaktadır. İran’da eski Türk hanedanlarından olan Kaçarlara mensup ve kendisini bu soya mensup sayan asil bir tabaka da İran sosyetesine hâkimdir.¹³⁹ İran’ın eski Şehinşahı Muhammed Rıza Pehlevî’nin en çok korktuğu aile ve Türk boyu Kaçarlardır. Çünkü babası Rıza Şah Pehlevî, saltanatı bu ailenin elinden zorla almış, bunları Tahran dışına sürmesine rağmen bu uruğun mümessilleri daima İran halkından itibar ve hürmet görmüş, Pehlevî hanedanının korkulu rüyası olmuşlardır. İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevî’nin meşhur Ak Devrim’indeki uygulamaları köstekleyen aile işte bu “Bin Aile” yani Kaçarlardır.

Menşeleri hakkında iki fikir vardır. Birincisi Selçuklular zamanında Suriye hudutlarına yerleştirilmişler ve çeşitli sebeplerle İran içlerine göçe zorlanmışlardır. 1400 yıllarında Şam’a sefer düzenleyen Timur’un baskısıyla Türkistan’a dönmeye mecbur tutulmuş, bu zoraki göç yüzünden bir kısmı Kafkasya’da Gence ve Irak’ta yerleşmişlerdir. Diğer ana kısmı bilahare Türkistan’dan Mazenderan’a gelmişlerdir. Menşeleri Türkistan’dır. İkinci fikre göre Türk-Bulgar-Kıpçak ve bir zamanlar

¹³⁸ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 96 – 97

¹³⁹ Dış Türkler Kültür Yayınları, *İran Türkleri*, s. 14

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yaşayan Peçenekler karmasından gelmektedirler. Bu tezde Maveraya-yı Kafkasya'da yaşayan Kaçarlar yüzündendir. Her halükarda Kaçarlar, Türkistan'dan gelme bir Türk uruğudur. Timur tarafından Kaçarların Suriye'den Türkistan'a gönderilmesini Moğol oluşlarına bağlayanlar varsa da bu zayıf bir iddiadır.

Kaçarların nereden geldikleri ve kökenlerinin neresi olduğu bir bakıma tartışma konusudur. Z. V. Togan, Kaçarların aslında beş kardeş olup en büyüğünün ismi olan "Kaçar Han"a nispetle bu isimle anıldıklarını söyler. Yine Togan; Kaçarların "Ağaçeri"lerden gelmiş olabileceklerini de söylemektedir. Ona göre, "Salgur" – "Salur", "Guz" – "Oğuz", "Gur" – "Uygur" gibi "Kaçar" ismi de "Ağaçeri"den türemiş olabilir.¹⁴⁰ "Ağaçeri" – "Haçeri" – "Haçar" – "Kaçar" şeklinde bir değişim söz konusu olabilir.

Bir diğer görüşe göre Moğol asıllıdır. Ancak Kaçarlar ile Moğolları ilişkilendirmek bir bakıma yanlıştır. Zira Kaçarların halk rivayetleri, bunların Azerbaycan ile civarında Oğuz Han'ın İran seferlerinde gelip yerleştiklerini, yani efsanevi devirlerde Azerbaycan'a geldiklerini ve Moğolların Azerbaycan'a geldikleri vakit dilim ve Halhal taraflarında bulunarak, Batînlere karşı savaşta, Hülâgû ve askerlerine yardım ederek Moğollar nezdinde kabul gördüklerini, sonra Moğol askerleriyle birlikte Şam tarafına gönderilip Emir Timur ve Karakoyunlu'lar devrinde oradan tekrar Azerbaycan'a döndüklerini söylüyorlar.¹⁴¹

Kaçarların eski Türk-Bulgar-Kıpçak ve bir zamanlar Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yaşamış olan Peçenekler karmasından türeme bir Türk boyu olduğu ve bugünkü etnik yapıları içindeki "Peçene" kolunun buna işaret ettiği de görüşler arasındadır.¹⁴²

Daha yaygın görüş ise esas vatanlarının Türkistan olduğu ve İran hükümdar hanedanının atası sayılan Sertak-Noyan'ın oğlu "Kacar"a nispetle bu boy ismini

---

¹⁴⁰ Ahmet - Zeki Valîdî (Togan), "Azerbaycan Etnoğrafisine Dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2, Sayı 14, Şubat 1933, s. 101

¹⁴¹ Valîdî, "Azerbaycan Etnoğrafisine ...", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 56

¹⁴² Dış Türkler Kültür Yayınları *İran Türkleri*, s. 13

aldıkları yönündedir.¹⁴³ İlk dönemlerde üç bölük oldukları söylenmektedir (Sulduz, Tangut ve Celayir). Sertak-Noyan, Argun Han'ın atabegi olarak bilinmektedir.¹⁴⁴

Timurluların hâkimiyetlerinin sarsılması üzerine Kaçarlarla akraba olan Akkoyunlu kabilesi reisi Hasan bey'in devlet idaresini ele alması Kaçar uruğunun kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Zaten haklarındaki bilgiye yükseliş devri içerisine alan Safevîlerden Şah I. Abbas'ın hâkimiyeti zamanında rastlanmaktadır. Buna göre bu Türk uruğu daha Şah Abbas devrinde Maveraya-yı Kafkasya taraflarında yaşamakta idi. Fakat günden güne kuvvetlenen ve devlete karşı tehlikeli olabilecek siyasî itibar kazanmaya başlayan bu kabilenin iktidar hatırına Gürgan kıyılarına ve Esterabad dolaylarına taşınmaları daha uygun görülmüştür. Bu bir nevi mecburi göçün sebepleri arasında Kaçarları, Türkiye'den uzak tutmak ve İran tahtına karşı gelebilecek Türkmen ve Özbek akınlarını engellemek de vardı.¹⁴⁵

Kaçarlar üzerlerine verilen tüm görevleri layıkıyla yapmışlar ve nüfuzlarını güçlendirmişlerdir. Sonunda da İran tahtının sahipleri Kaçar hanedanı mensupları olmuştur.

Haklarındaki en belirgin bilgi Safevîlerden I. Abbas zamanında mevcuttur. Maveraya-yı Kafkas'ta yaşayan Kaçarlar bu devirde iktidarın korkulu rüyası olmuş ve Gürgan ile Esterabad tarafına yerleştirilmişlerdir. Bunun esas sebebi Kaçarların Türkiye'de kuvvetli akrabalarının mevcudiyetidir. Bu arada saltanatın doğudan gelecek yeni Türkmen ve Özbek akınlarına karşı korunması da amaçlanmıştır. Bu devirde Gence, Karabağ, Horasan, Merv, Esterabad gibi iktisadi ve siyasi merkezlerin Kaçar uruğunun baskısı altında olduğu da bilinmelidir. Bu sebeple gösterdikleri üstün gayret ve siyasi başarılarla 1794 tarihinden 1920 – 1925 tarihlerine kadar İran tahtına sahip çıkmışlardır.

Kaçar adı hızlı yürüyen manasına gelmektedir ve mevcutları bugün 150.000 civarında tahmin edilmektedir.

---

¹⁴³ Caferoğlu, “İran Türkleri”, Türk Kültürü, s. 128. Kayabalı – Arslanoğlu, “İran Türkleri”, Azerbaycan, s. 54

¹⁴⁴ Ağaoglu, İran ve İnkılâbı, s. 52

¹⁴⁵ Dış Türkler Kültür Yayınları, İran Türkleri, s. 13

2.1.4 Karapapak (Karapapah) Türkleri

Öncelikle Karapapak ile Karakalpak Türklerinin karıştırılmaması hususu göz önüne alınmalıdır. Bilindiği gibi Karapapak (Karapapah ya da Terekeme) Türkleri Oğuz – Türkmen Türklerinden iken Karakalpak Türkleri daha çok Kıpçak Türkü karakterini taşımaktadır.¹⁴⁶

Karapapakların Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan’da oturanları, bütünü ile Kafkasya Sovyet Rusya’nın işgaline uğradığında bölgeyi terk ederek Türkiye’ye göç etmişlerdir. Türkiye’de Kars ve Muş vilayetlerine yerleştirilmişlerdir. İran sınırları içindekiler ise 1826 – 1928 yılında yapılan Rus-İran savaşları sırasında Erivan çevresindeki Gökçay’dan İran’a göç etmişlerdir. Bunlar asılları itibarıyla Borçalı’dırlar. Zamanın İran Genel Valisi Abbas Mirza bunları, idaresi altındaki Azerbaycan’dan çıkartarak Sulduz eyaletine yerleştirmiştir. Karapapaklar bugün de Uşnu’nun doğusundaki bu Sulduz eyaletinde yaşamaktadırlar.¹⁴⁷ Karapapah ismi, kara ve papah kelimelerinden oluşmaktadır; yün, tiftik veya kuzu derisinden yapılan bir tür erkek başlığına papah denilmektedir, bu başlık genellikle kara olur. Karapapah’a başka bir etimolojik anlam yüklemek doğru olmaz. Keza Karakalpaklarda da durum aynıdır. Burada papahın yerini, eşanlamlısı olan kalpak almıştır.¹⁴⁸ Kendi aralarında Terkyavun, Saray, Araplu, Canahmedlu, Çaharlu, Ulaşlı gibi soylara ayrılmışlardır. Bu aşiretin kurucusu Mehdi Han Borçalı’dur. Halen aşiret hayatı sürmekte olup, oturdukları bölgede XV. yüzyılda gelen Mukriler de bulunmaktadır. Buna rağmen örf, adet ve dillerini bugün de muhafaza etmektedirler. Oğuz Türklerinden olup Azerbaycan Türkçesi ile konuşmaktadırlar. Sayıları 1 – 200.000 civarındadır.

---

¹⁴⁶ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 58

¹⁴⁷ Caferoğlu, “*İran Türkleri*”, *Türk Kültürü*, Sayı 50, s. 130 – 131. Kayabalı – Arslanoğlu, “*İran Türkleri*”, *Azerbaycan*, s. 67

¹⁴⁸ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 60

2.1.5 Hamse Türkleri

Sun'i bir topluluk adıdır. Aslında üç Türk ve iki Arap kabilesinin birleşmesinden oluşan ve eski Vilayet-i Hamse hudutlarında yaşayan topluluğa verilen addır.¹⁴⁹

a) İl-i Arab boyu yarı Türkçe, yarı Arapça konuşmaktadır. Kıрма bir Türk boyudur.

b) Beseri yahut Basralı Arap boyu da kıрма olup yarı Türkçe yarı Arapça konuşmaktadır.

c) İnanlı veya Eymanlı boyu ise Türkçe konuşur. Güney Azerbaycan Hamse'sinde 10.000 hane, Erdebil'de 300 hane, Fars Hamse'sinde 20 soya ayrılmış 5.000 hane yaşamaktadır. Sonuncular Şiraz'ın güney-doğusunda Fars sahasında oturmaktadırlar. Bunlar; Bayat, Bulurdi, İslamlu, Karia, Kurtbağlı, Yakmurlu, Çaklu, Dinedarlu, Dahu, Mahmutbağlı gibi çeşitli aşiretlere ayrılırlar.

d) Baharlı veya Boharlı boyu, Türkçe konuşur. Fars Hamsesinde 8.000 haneyi bulurlar. Çeşitli boylara ayrılmışlardır. Cerge, Bekle, Sakkız, Ahmetlu, Hacı Attarlı, İsabeğlı, Haciterlu, Haydarlı, Kerimlı, İsmail Hanlı, Meşhedlu, Safihani, Nasırbeglu, Resulhanlı, İbrahim Hanlı ve Mahmutbeglu bunlar arasında sayılabilir.

e) Neferler boyu Fars Hamsesinin sınırları içinde 3.500 hanedir. Geniş bir soy teşkilatına sahiptirler. Başlıcaları şunlardır: Tatımlı, Kubathanlı, Settarlı, Doluhanlı, Seçerli, Karabahtlı, Çengizi ve Zamanhanlı gibi.

Fars vilayetinin doğu kısımlarında Fesa ve Fars Hamsesi sahalarında yaşarlar.¹⁵⁰ İran hükümeti, İran Azerbaycan'ı ile Vilayet-i Hamse arasına siyasi maksatlarla Kürdistan eyaletini kurmuş ve bu iki coğrafi bölgedeki Türklerin irtibatını kesme politikası gütmektedir. Eski Vilayet-i Hamse hudutları içinde bugün Kirmanşah, Kuzistan, Kürdistan, Gilân ve Fars eyaletinin bir kısmı bulunmaktadır.

¹⁴⁹ Caferoğlu, "İran Türkleri", Türk Kültürü, s. 131

¹⁵⁰ Halid Lâziboğlu, "İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?", Türk Kültürü, s. 203

Hamseler Fars eyaletinde Kaşkaylarla komşu olup, onlarla gayet iyi komşuluk münasebetleri içinde bulunmaktadırlar. Umumiyetle Zagros sıradağlarının Batı-Güney yamaçlarından Irak hududu ile Basra Körfezi kıyılarına kadar uzanan saha içinde yayılmışlardır. Bugün Hamse Türklerinin sayısını 400.000 civarında tahmin edebiliriz.

2.1.6 Diğer Azerbaycan Türk Boyları

Güney Azerbaycan'da yaşayan 10.000 nüfuslu Mişkin Türk aşireti, Geyruklu ve Beylu soylarına ayrılmaktadır. Halhal yöresinde 4.000 nüfuslu Delikanlu, 2.000 nüfuslu Kelişanlı, 10.000 nüfuslu Şabsanlı Türk boyları oturmaktadır. Bu bölgede Mukriler ve Kapanaklara komşu Çardovlu ve Mukaddem Türk boyları da bulunmaktadır. Astara bölgesinin orman kısımlarında Darilu Türk aşireti, Erdebil bölgesinde de Beybağlı Türkleri oturmaktadırlar. Kazvin civarında da Çeğini Türkleri bulunmaktadır. Verâmin mıntıkasında İmarluları, Sircan'da Başmulları, Urmiye civarında yaşayan Kasımluları, Bem ve Nermâsîr tarafında Afşarlarla birlikte oturan Şehbegileri de bu İran Türklüğü içine katmamız lazımdır.¹⁵¹

Bunların dışında yine Azerbaycan eyaletinde yaşayan Kiresunlu, Karakoyunlu¹⁵², Akkoyunlu, İlhanlı, Kızılayak, Başoğuz, Uğurlu, Kovanlı, Karasanlı, Karadolaklı, Tahtakapılı, Karababalı, Kalaçlı, Muganlı, Hıtaylı, Avkanlı, Kızılkçeçili, Karaenikli, Karaçaylı, Osanlı, Umanlı, Kıyamandili, Çarıklı, Porsunlu, Develi Türk boyları yaşamaktadır.¹⁵³

2.2 Kaşgay (Kaşkay) Türkleri

Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinden sonra sayıca ve siyasi nüfuzca İran Türklerinin en güçlüsü Kaşgay Türkleridir. Güney İran'ın Fars eyaleti bütünü ile bunların nüfusu altındadır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında bir lehçeye sahiptirler.¹⁵⁴ Kaşkaylar, İran'ın İsfahan, Fars (Şiraz, Firuzabat), Köhlükiye, Boyurahmet, Buşehr ve Huzistan bölgelerinde

¹⁵¹ Halid Lâziboğlu, , "İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?", Türk Kültürü, s. 203

¹⁵² Kiresunlu ve Karakoyunlu boyları hakkında geniş bilgi için bkz. Kalafat, İran Türklüğü, s. 111 – 145

¹⁵³ San'an Azer, İran Türkleri, İstanbul 1942, s. 12

¹⁵⁴ Doerfer, "İran'da Türk Dilleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 2

yaşamaktadırlar. Halen kısmen de olsa göçebe hayatı sürmektedirler. Yılda iki defa göç eden Kaşkayların ilk göçü ilkbaharda, ikinci göçü sonbaharda olur. Göçün kesin tarihini havaların gidişatı, yem durumu gibi hususlar tayin eder.¹⁵⁵ Göç sonunda, kışı umumiyetle Basra Körfezi yakınında, yazı da İsfahan eyaleti sınırında geçiririler. Bu kadar muazzam bir bölgede konar-göçer olduklarına göre Kaşkayların büyük bir teşkilatı, örf ve adetleri olması lazım gelir. Nitekim bu büyük Türk boyu milli ve mahalli örf ve adetlerine tam bağlı olup, bunu senelerden beri de sürdürmektedir.

Menşe'leri ve İran'a gelişleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Kendi aralarında yaşayan efsaneler ne olursa olsun, aslen Türk olan bu büyük Türk uruğunun şivesi Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı sayılır. "Kaşkay" adının nereden geldiği konusunda birkaç farklı görüş vardır: Tıpkı "alaca atlı" olduklarından dolayı "Alaca yontlu" (Alayuntlu) kabile adını alan Türk boyu gibi, bunlar da sadece "alnı beyaz lekeli atlara" bindiklerinden dolayı Kaşkay (Kaşgay) yahut "Kaşkaî" adını almışlardır.¹⁵⁶ Bir diğer görüş, ismin iki "Kaş" ve "Kayı" olarak iki kelimeden oluştuğudur; Kaş, akıncı birlik demektir, Kayı ise Oğuz'un 24 boyundan biridir.¹⁵⁷ Buradan hareketle Kaşkay, "Kayıların akıncı birliği"nden gelir. Bununla birlikte yine Çağatayca'da "parlak" ve "yiğit" anlamlarını da içermektedir. Ancak ilk anlattığımız "Alnı beyaz at"a nispeten isim alınması daha yakındır. Kaşkayların yazılı bir tarihleri de yoktur. Sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan bir tarihleri vardır. Buna göre Cengiz Han'ın öncüleri Çin Türkistan'ından gelerek Afganistan'a ve Kuzey İran'a yayıldılar. İran'ın kuzey-batı sınırında Azerbaycan'da yerleştikten sonra 1600 yıllarında güneye gelerek şimdiki yerlerine yerleşmişlerdir. 16. yüzyılın ilk yarısında ise Güney kıyılarını Portekizlilerden korumak isteyen Şah İsmail'in önerisiyle Güney İran'a taşındılar. Dağınık bir görünüme sahip olan Kaşkaylar 18. yüzyılda Cani Ağa tarafından birleştirilerek bir boy halini almışlardır. Bu kişi Kaşkayların ilk İl-han'ıdır.¹⁵⁸

Kaşkayların oymak teşkilatı diğer Türk boylarından farklı değildir. El boylara, boylar obalara, obalar da ocaklara (aile) bölünür. Elin başında İl-han,

¹⁵⁵ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 28

¹⁵⁶ "Kaşgay (Kaşkay) Türkleri Üzerine Açıklama", *Türk Kültürü*, Cilt 1, Sayı 6, Nisan 1963, s. 56

¹⁵⁷ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 33

¹⁵⁸ Kayabalı – Arslanoğlu, "İran Türkleri", *Azerbaycan*, s. 60 – 61

boyların başında gelanter (boy beği), obaların başında da kethüdalar bulunur.¹⁵⁹ İlhan, şah tarafından seçile gelmiştir ancak seçilecek olan kişi mutlaka Han ailesine mensup bulunmalıdır. Kaşkay oymağında idare fiilen İl-beği'nin elindedir. İl-beği, İlhan tarafından oğlu ya da kardeşi gibi yakın akrabası arasından seçilmektedir. Han, yani başkan, halkının en akıllısı, en iyi süvarisi, en iyi nişancısı olmak zorundadır. Kaşkaylarda başkanlık için aranan nitelikler bunlardır. Büyük kardeş bu niteliklere sahip olmadığı takdirde yerine küçük kardeş Han olabilir. Kaşkaylarda kadınlar erkeklerle eşit haklara sahiptir. Ailenin gelirini korur, miras yoluyla mülk sahibi olabilir. Uygun görülürse sürü ve topraklarını satabilirler. Ailede kadın malî işleri denetler, parayı saklar, borçları öder, artan parayı biriktirir, komşulara yardım gerekliyse onlara yardım eder. Kaşkaylarda sosyal yardım fikri çok güçlüdür. Bir felaket yüzünden sürüsünü kaybeden bir kişi toplanan yardımla eskisinden daha büyük bir sürüye sahip olabilir.¹⁶⁰ Aile bağları da kuvvetli olduğundan Kaşkaylar arasında işbirliği çok kuvvetlidir.

Elin her konu ile ilgili sorunları kurallar bağlanmış olup; Han'dan basit bir Kaşkay'a kadar bütün el halkı bunlara titizce uymakla yükümlüdür.¹⁶¹ Kaşkayların büyük ve kuvvetli bir el olmalarının kaynaklarından biri de bu şaşmaz kurallar ve bunlara kesin riayettir.

Birinci Dünya Savaşından sonra, Kaşkayların İlhanı Savletül-Devle olmuş, o vefat edince idareyi oğlu Nasır Han almıştır. Bütün Kaşkayları Nasır Han temsil etmektedir. Boylardan biri tamamıyla İlhanın muhafazası için görevlidir. Kaşkaylar öteden beri İran'ın içişlerine karışmışlar ve Pehlevilerin husumetini üzerlerine çekmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı döneminde kendilerine sığınan Alman ajanlarını millî geleneklerine uyararak teslim etmek istemeyince 1943'te imhadan Türk Büyükelçisinin müdahalesi ile kurtulmuşlar, fakat Toprak Kanununun (1959) uygulanması bahane edilerek 1963'te bir kısmı Şah Muhammed Rıza Pehlevî tarafından imha edilmiştir. Çeşitli bölgelere zorla iskân ettirilen Kaşkayların bir kısmı Hamse, bir kısmı da Bahtiyari kabileleri arasına yerleştirilmişlerdir.

---

¹⁵⁹ “Fars’ın Türkleri Kaşkaylar”, *Atlas*, Sayı: 137, Ağustos 2004, s. 63

¹⁶⁰ Kayabalı – Arslanoğlu, “İran Türkleri”, *Azerbaycan*, s. 62

¹⁶¹ Kayabalı – Arslanoğlu, “İran Türkleri”, *Azerbaycan*, s. 64

18 ve 19. yüzyıllarda İran'daki en güçlü aşiret Kaşkaylardı. 1940'lı yılların sonunda Rıza Şah, Kaşkayların göç yollarını kesti. Şaha göre Kaşkaylar başta, göçer kabileler İran'ın modernleşmesinin önündeki en büyük engellerdi. Meralarda hayvan otlatılması yasaklanan boylar, mecburî bir iskâna yöneldiler. Ancak bu durum uzun sürmedi. Şah, askerî bir darbe ile tahttan indirilip sürgüne gönderilince bu insanlar yine eski konar-göçer hayatlarına geri döndüler. Fakat Kaşkaylar bu dönemden sonra bir daha asla eski güçlerini kazanamadılar.

İran'daki laiklik idealinin öncüsü Azerbaycanlı Başbakan Dr. Muhammed Musaddık'ı destekleyen Kaşkayların yeni sürgün dönemi, Musaddık'ın bir darbe ile yönetimden uzaklaştırıldığı 1953 yılında başlar. Bu dönemden sonra 1962 ile 1964 yılları arasında "Toprak Reformu" adı altında meraları ellerinden alınan Kaşkaylar yine ayaklandılar. Ancak bu defa yönetimin tepkisi çok sert oldu. Bombardıman ve savaş uçaklarının desteklediği ordu birlikler Kaşkayları kanlı bir şekilde kırdı. 1979 Devriminden sonra da bazı Kaşkay hanları idam edildi.¹⁶²

Kaşkay Türkleri elliye aşkın çeşitli boy ve soya ayrılır. Nüfusları kalabalık olanlar: Keşkûlî, Dereşuli, Kellezen Safihanlu, Muslu, Şeşbölügî, Leşni, Cafer Beğleri, Farsimedan, Amele, Liravi'dir. Yerleşmeye mecbur tutulandan Hallaç, Bayat, Alibeklu, Şeyhvand, Feyli, Farband, Kalband'ı sayabiliriz.¹⁶³

Sayları bugün rahatça 2.500.000'u bulmaktadır. Bu miktar Azerbaycan Türkleri nüfusu dışındadır. Bunun haricinde uzun süreden beri Kaşkay bölgelerindeki Fars olmayan bütün unsurlar "Kaşkay" ortak adı ile anılmaya başlanmıştır. Bunun bir tehlikesi ise Kaşkayların aslında Türk olmayan etnik gruplarla karışması ve kendilerine has özelliklerini kaybetmesi olarak görülebilir.

Kaşkaylar bugün diğer boylara nazaran hızla Farslaşmaktadırlar. Zira konar-göçer yaşamın yerleşik bir kültüre izin vermeyişi bu asimilasyonu daha da hızlandırmaktadır. Bunun yanı sıra Türkçenin yoğun Farsça baskısını kaldıramadığı

---

¹⁶² "Fars'ın Türkleri Kaşkaylar", *Atlas*, s. 63 – 64

¹⁶³ Dış Türkler Kültür Yayınları, *İran Türkleri*, s. 10, Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, İstanbul 1993, s. 756

da görülmektedir. Kaşkaylar arasında Azerbaycan lehçeli Türkçe artık sadece yaşlıların konuştuğu ölü bir dil olmaya doğru gitmektedir.

2.3 Türkmenler

İran'ın Kuzey-doğusunda otururlar. Türkmenler, Çürüksu, Gürgan ve Atrek ırmakları arası ile Horasan eyaleti hudutları içinde yerleşmişlerdir. Yaşadıkları bu bölgeye “Türkmen Bozkırı” adı verilmektedir. Dil bakımından “İran Türkmencesi” denilen bir Türkmence lehçesine sahiptirler.¹⁶⁴ Bu topluluktan ayrı olarak Bocnurd'un kuzey-batısındaki Deregöz ile Serahs bölgesinde oturanlar da vardır. Fakat bu sınırlar siyasi olup asıl Türkmenistan İran, Rusya ve Afganistan arasında paylaşılmıştır. Biz burada İran siyasi hudutları içinde kalan bölümden bahsetmekteyiz. Bunlar Azerbaycan Türkleri gibi Şii olmayıp Sünnidirler. Türkmen sahrasının en büyük şehri Günbed-i Kavus 60.000 nüfusludur. Bender Şah 20.000, Gümüştepe 10.000, Hoca Nefes 7.000, Aka Kale 10.000 nüfuslu şehir ve kasabalarıdır. Bütün köyleri ile birlikte bu bölgedeki Türkmenlerin nüfusu 2.000.000'dur. Türkmenlerden Atabay uruğu, Türkmen sahrasının orta ve kuzeyinde, kısmen de batı ve doğusunda, Caferboylar ise batısında, Göklenler ve Tekeler de doğuda yaşamaktadırlar. Her boy birkaç oymağa ayrılır, oymaklar da birkaç defa bölünüp soy ve cemaatler meydana getirirler. Ayrıca Salor, Sarık, Çavdut, İmrili ve Ersarı gibi Türkmen kabileleri Mazenderan ve Horasan eyaletlerine yayılmışlardır.

Türkmenlerin aralarında güçlü bir samimiyet ve birbirine bağlılık vardır. Başka milletlerle karışmadan kendi aralarında yaşamaları yüzünden örf ve gelenekler korunmuştur. Çevrenin de etkisi diğer İran Türk boylarına nazaran az olmuştur. Fakat kentlerde yaşayanlar için durum değişmektedir. Çevre az da olsa bu Türkmenleri etkilemiş ve bu etki özellikle dil üzerinde olmuştur. Türkmenlerin kendi dillerinde okulları olmayışı ve kültürel faaliyetlerin yokluğu da bu etkiyi arttıran en büyük sebeplerdir.¹⁶⁵ Katkısız Türkmenceyi ancak göçer hayat yaşayan Teke ve Göklenler gibi oymaklar arasında görmek mümkündür. Son yirmi yıl içinde şehirlileşenler artık sanayi ve ticaretle de uğraşmaya başlamışlardır.

¹⁶⁴ Doerfer, “İran'daki Türk Dilleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 2 ve 3

¹⁶⁵ Kayabalı – Arslanoğlu, “İran Türkleri”, *Azerbaycan*, s. 66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

İRAN'DA TÜRKÇÜ – HÜRRIYETÇİ HAREKETLER

3.1 Settar Han ve Meşrutiyet Hareketi

Settar Han ve İnkılâp hareketini incelemeye başlamadan önce İran'da Meşrutiyet'in gelişimine bakmak doğru olacaktır. Geleneksel olarak Monarşi (Şahlık) ile yönetilen İran'da ilk siyasi parti 1858 yılında kurulmuştur. Bu partinin adı "Ademiyet Cemiyeti" olup, kurucuları Mirza Melkum Han ve arkadaşlarıdır. Bu partinin kurulması ile İran yeni bir siyasi yüz ile tanışıyordu. Ademiyet Cemiyeti'nin oluşmasında yeni dünya görüşü ve özellikle Batı anlamında fikirlerin tüm dünyaya sirayet eden etkilerini de görmek mümkündür. Zira bu dönemde artık Batılı devletler çeşitli yollarla İran'a komşu durumuna gelmiş ve gerek ticaret, gerekse danışmanlıklar vasıtasıyla ülkeye yeni fikirlerin girmesine vesile olmuşlardır. Tüm bu gelişmeler ve İran'ın iç dinamiklerinin de etkisiyle ortaya çıkan bu parti, cehalet ve dini gericilikle devamlı olarak mücadele edilmesi gereğini ileri sürerek yeni eğitim sistemine uygun okullar ve bilimsel kurullar oluşturulması fikrini savunmuştur.

İran'daki ikinci siyasi parti 1892'de "İttihad-ı İslam" partisidir. Bu parti, İstanbul'da Şeyh Cemalettin Afganî ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. İran'da ise bu partinin kuruluş ismi "Havzayi-Bidaran"dır (Uyanıklar Grubu). Bütün Müslümanların, emperyalizme karşı birleşmelerini ve mücadele etmelerini ülkü edinen bu parti İran'da şahlık rejimine karşı burjuva destekli, kuvvetli bir hareket yaratmayı başarmıştır.

Ademiyet Cemiyeti ve Havzayi-Bidaran'ın İran İnkılâbına rehberlikleri 1897 yılına değin devam etmiştir. Bu dönemden sonra 1903 yılına kadar, daha önce oluşan ortamda İran'da örgütlenmiş olan "Maarif Encümeni" inkılâba gidişin hazırlık sürecini üzerine almıştır.¹⁶⁶

İran'daki İnkılâp hareketinin asıl dayanak noktası Azerbaycan vilayetidir. Bu bağlamda inkılâba Kuzey Azerbaycan'ın da kültürel etkisinden bahsetmek yararlı olacaktır. Bu dönemde emperyalist bir politika takip eden Çarlık Rusya'sı, Batılı bir devlet olmayı kısmen de olsa başarabilmiş, pek çok kurum ve kuruluşunu Batılı anlamda modernize etmeyi de başarmış bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile Güney'den ayrılmış bulunan Kuzey Azerbaycan da aynı şekilde Rusya'nın bir sömürgesiydi. Ancak bu siyaset bir taraftan da Kuzey Azerbaycan'ın da, Rusya'nın Batıya ayak uydurması ile aynı süreçte ilerlemesine ve gelişmesine meydan vermiştir. Zira Azerbaycan'ın geçmişten gelen kültür köprüsü pozisyonu ve stratejik konumu onun böyle bir gelişime ayak uydurmasını da kolaylaştıran etmenlerin başında yer almaktadır. Azerbaycan'ın Kuzey'inde etkili olan bu akımların Güney Azerbaycan'a sirayet etmemesi imkânsızdı. Kuzey Azerbaycan'ın başkenti Bakû'den Batum'a yapılan demiryolu, İran için Batıya açılan geniş bir ticaret yolu ve limanı özelliğini de beraberinde getirmiştir.¹⁶⁷ Bu yol ile İran üretmiş olduğu malları Batı'ya ulaştırırken, oradan da ihtiyaç duyduğu sanayi mallarını getiriyordu. Tabii asıl önemlisi, bu alış-veriş işleri dolayısıyla İran'ın küçük ve orta kesim burjuvasının da Avrupa'ya gidiyor olmasıdır. İranlı tüccar Batı ülkelerinde ticaret yaparken buradaki

¹⁶⁶ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 49

¹⁶⁷ Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, s. 40

idare tarzını görüyor ve kendi ülkesinde idare tarzıyla bir karşılaştırma yapabiliyordu. İran'a dönüşünde, ülkesine sadece Batı'nın fabrikasyon mallarını değil, modern anlamda Batı Avrupa'nın demokrasi ve hürriyet fikirlerini de getiriyordu. Bununla birlikte Bakû'deki petrol ocaklarına çalışmak için giden İran Türklerinin etkisine de değinmek konumuzu daha iyi anlatacaktır. Zira bu petrol işçileri kısmen de olsa Avrupalılaştırmış bir idare tarzını tanıyorlar ve kendi ülkelerindeki idare tarzı ile bu idare tarzı arasında bir karşılaştırma yapabiliyorlardı. Bu işçiler artık İran'ın pasif birer çiftçi olarak yetiştirdiği kişiler değil, aktif birer şehir insanı oluyorlardı. Bütün bunları İran'da yaşanacak olan inkılâp hareketi için birer etken olarak saymamız yerinde olacaktır.

Bu döneme gelirken belirtilecek en önemli husus elbette ki İran'da inkılâba gidilene kadar devletin bir Anayasa'sının olmadığıdır. İran Devleti inkılâp hareketi arifesinde köhneleşmiş yapısı, emperyalist devletlere olan borcu ve bu borcuna karşılık verdiği imtiyazlar ile bir nevi sömürge ülke yapısı göstermektedir, kaldı ki bu yapıya bir de Şahlık rejiminin istibdat idaresini de eklememiz bizi daha iyi bir çıkarım yapmaya yönlendirir.

İran'da böyle bir inkılâba gidişin çok çeşitli sosyal ve ekonomik sebepleri vardır. Bunlardan başlıcalarından biri İran topraklarının bu dönemde "Medahil" denilen bir sistemle ayrılıp vergilendirilmesidir. Bu sistem, Osmanlı'daki "İltizam" sistemiyle paralellik göstermektedir. Burada da vilayetlerin başında bulunan ya da vilayetin vergisini toplayacak kişiler, bu hak karşılığını peşin olarak devlet hazinesine vermekte, daha sonra halktan vergiyi kendisi toplamaktadır. Elbette bu sistem halkın sırtına taşıyabileceğinden fazla yük yüklemiştir. Zaten fakir olan İran halkı ekonomik çıkmaz içinde vergi mükellefiyetliği ile de mücadele etmeye başlamıştır.¹⁶⁸ Elbette ki İran halkını bir inkılâba götüren tek sebep bu vergi sistemi değildir. Hem kültürel ilerlemelere engel olan hem de sömürü karşısında yenilgiye yol açan hükmetme organının baskıcı yapısı, başka bir ifade ile devlet kademelerindeki eskimiş yapı ülkenin ne Batı'nın bilim ve uzmanlık yönünden faydalanabilmesine ne de onun sömürgeci yapısına karşı mücadele edebilmesine

---

¹⁶⁸ Aġaoġlu, *İran ve İnkılâbı*, s. 80

olanak tanımıyordu.¹⁶⁹ Bunun yanı sıra halkın yoksul yaşantısına ters orantılı olarak sarayın oldukça farklı bir yaşam sürmesi, adli teşkilatın artık iş göremez hale gelmesi ve yanlış kararların çokluğu, devlet işlerinde rüşvetin yaygınlaşması, ülkenin dış politikasının acizliği ve hatta içte İngiliz ve Rus hakimiyeti, bunlara verilen imtiyazlar vs. pek çok etkenin birleşmesi İran'ı bir Meşrutiyet İnkılâbı'na götürmüştür.

1890 yılından sonra İran'da inkılâba gidişin öncüleri kendini göstermeye başlamıştır. 1891 yılında emperyalizme karşı geniş bir halk hareketi olan “Tenbaku İsyanı”, Seyit Cemalettin Afganî'nin Meşrutî Şahlık yahut Cumhuriyet rejimi isteği ile açıkça propaganda ve mücadeleye başlaması, 1896'da Mirza Rıza Kirmani tarafından Şah Nasirettin'in öldürülmesi olayları ve yerel miting ve yürüyüşler bu gidişatı açıkça ortaya koymaktaydı. Bu gelişmeler o dönemde Ademiyet Cemiyeti ve Havzayi-Bidaran'ın işbirliği ve öncülüğü ile yürütülmekteydi. Bu olayların başlamasıyla birlikte sonucunda gelinen durum yüzünden İran İnkılâbını inceleyen tarihçiler, İran İnkılâp Hareketinin başlangıç tarihini 1890 yılı olarak kabul ederler.

1897 ve 1903 yılları arasında İran'da “Maarif Encümeni” adı ile kurulan siyasi örgüt, bahsini ettiğimiz süre içerisinde bu öncülük işini kendi uhdesinde toplamış ve daha derli toplu bir görüntü çizmiştir.

28 Mayıs 1904'te Tahran'da yeraltı çalışan “Maarif Encümeni” derneğinin İran'ın diğer vilayetlerinden gelen delegelerinin de katılımıyla genel bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda encümenin inkılâba gidişteki rolü ve izleyeceği rol belirlenmiş, bunun yanısıra encümenin ismi “İnkılâp Komitesi” olarak değiştirilmiştir.¹⁷⁰ İnkılâp Komitesi'nin başlıca amacı Demokratik, Anayasalı bir rejimin teminidir.

İnkılâp Komitesi, İran halkı üzerinde din adamlarının büyük etkisi olduğunu bildiğinden, aydın din adamları ile işbirliği yapma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda,

---

¹⁶⁹ Hadi Vekili, “1920-1940 Yıllarında Ortadoğu'daki Kültürel Söylemler”, *Tarihten Günümüze Türk – İran İlişkileri Sempozyumu*, s. 91

¹⁷⁰ Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, s. 45

ilerici düşünceye sahip din adamlarının 1905 yılında Tahran’da kurdukları “Encümeni Mahfi” (Gizli Encümen) teşkilatı ile birlikte çalışmaya başlamıştır. Böylelikle ileride İran’da başlayacak inkılâp akımına geniş halk kitlelerinin de katılması sağlanabilecektir. İnkılâp hareketinin hazırlanmasına ve hareketin başlangıcından sonra halk arasında destek bulmasında bu encümenlerin rolü büyüktür.

İnkılâp öncesinde İran İngiliz – Rus rekabetinin de sahneye konduğu bir ülke konumunda bulunmaktadır.

1896 yılında ise Nasirettin Şah, Şah İmamzade Abdülazim’in türbesini ziyaret ederken daha önce bahsettiğimiz Mirza Rıza Kirmani tarafından öldürülmüştür. Nasirettin Şah ölünce yerine geçen oğlu Muzafferiddin Şah da babası gibi Avrupa gezilerine meraklı biriydi. Buna karşın İran hazinesi ise ne bir geziyi ne de başka bir yüklü harcamayı kaldırabilecek bir konumda değildi. Diğer taraftan İngiliz – Rus rekabeti de son hızıyla sürüp gitmekteydi. Bu dönemdeki İran siyasetçileri de İngiliz ve Rus taraftarı olarak iki tarafa ayrılmışlardı demek doğru olacaktır.¹⁷¹ Bu bağlamda çeşitli kulis ve entrikalar sonucu, Rusların da yardımıyla Rus yanlısı Atabek Azam Başbakan olmuştur. Azam, Başbakanlığının hemen akabinde Ruslara duyduğu minnettarlığı ödemek için ise ülkenin Kuzey, Doğu ve Batı sınırlarının gümrük gelirlerini Ruslara ipotek ederek 224 milyon ruble borç para almıştır. Alınan bu para ise İran’ın kalkınması ya da fakir halkın az da olsa durumunun iyileştirilmesi için değil, Şahın çıkacağı Avrupa gezisi için harcanmıştır. Şahın ikinci Avrupa seyahati için yeniden Ruslara borçlanılarak kaynak bulunmuştur. Bu kez karşılık olarak verilen Culfa – Tebriz ve Kazvin yollarının imtiyazlarıdır.

Daha sonraki olaylar ise daha ilgi çekicidir. Bu dönemde İngilizler daha önce meşgul oldukları Güney Afrika savaşını kazanmışlar, Ruslar ise Japonlarla giriştikleri savaştan mağlubiyet ile ayrılmışlardır. Bu arada ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum ve İran’ın bir sömürge ülkesi gibi yönetilmesinin halk arasında yarattığı kırınglık yerini öfke ve başkaldırıya bırakmaya başlamıştır.

---

¹⁷¹ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 51

1904'te burjuva ve halk kesimlerinden büyük bir kalabalık Mescidişah Camiinde toplanmıştı. Burada nutuklar ve vaazlarla İran'ın içinde bulunduğu durum irdelenerek bu durum karşısında sorumsuz davranan idareyi protesto ettiler. Olayların büyüyüp gelişmesi üzerine hükümetçe halka arabulucular ve kolluk kuvvetleri gönderilmesine rağmen bunlar başarısız oldular. Olayların daha da genişlemesi ve yayılması korkusu ile Şah bir "Dest-i Hatt" (El yazısı) ile sadrazamın azledileceğini, yabancı devletlere verilen imtiyazların kaldırılacağını ve vatandaşların artık daha iyi şartlar altında, kanun önünde eşit şekilde yaşayacağını bildirdi. Bunun üzerine gösteriler sona ermiştir. Ancak aradan uzun süre geçmesine rağmen ne verilen sözler tutulmuş ne de herhangi bir gelişme yaşanmıştır. Şiiler için en önemli ay olan Muharrem'de insanlar camileri doldurmaya başlayınca din adamları olan biteni halka daha açık anlatmış ve heyecanlı nutuklarla halkı harekete geçirmeyi başarmışlardır.

Başbakan din adamlarının şehirden çıkarılması emrini vermiş, Tahran polisi de bu emri yerine getirmek için din adamlarına baskı yapmaya başlamıştır. Tartışmalar ve olaylar ile birlikte şehirde büyük bir kargaşalık da ortaya çıkmış ve insanlar oturma eylemleri yapmaya başlamıştır. Öyle ki İngiliz Büyükelçiliği önünde oturma eylemi yapan grubun sayısı 16.000 kişiye kadar yükselmiştir. Sonunda burada oturan halk Şaha bir dilekçe göndererek kendisinden bir anayasa ilan etmesini istemiştir. Bu arada Tebriz ve diğer bölgelerden de direnişe destek haberleri saraya gelmekte, işin boyutlarının değişeceği görülmektedir. Çarlık Rusyasının da bu dönemde utanç verici Japon yenilgisi ile uğraşması ve prestijini kaybetmesi Şah için başka çıkar yol bırakmamış ve Anayasa'yı ilan etmeye razı olmuştur.¹⁷² Bu dönemde Şah, halkın sempatisini kazanamamış olan Sadrazamını görevinden alarak yerine halkın sevdiği Müsir-üd Dövl'e'yi getirmiştir. Şah'ın verdiği teminata göre hemen seçimler yapılacak ve 60'ı Tahran'dan olmak üzere toplam 150 milletvekili seçilecekti. Bunun üzerine birkaç ay sonra seçimlere gidildi, 7 Eylül 1907'de ise Şah bir nutukla resmen meclisi açmış bulunuyordu. Bu gelişmeleri müteakip ilan edilen Anayasa ile İran'ın her yerinde encümenler kuruluyor ve basın hayatı canlanıyordu. Bu sırada Muzaferittin Şah ölünce yerine geçen oğlu Mehmet Ali de bu kanunlara uydu ve Anayasa'yı onayladı.

---

¹⁷² Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 51

Mehmet Ali Şah döneminin ilk başları sıkıntılı geçmiştir. Bu dönemde borçlanmaya gitmek isteyen Şah, Meclis tarafından engellenince gücü eline almaya çalışmış, yeniden eski düzene dönülmesi için çaba göstermiştir. Bu bağlamda eski Sadrazam Atabek Azam da yeniden eski mevkiine getirilmiş ve çalışmalarına başlamıştır. Anayasa ve Meclis karşıtı bir oluşum sürecine girilirken Ağustos 1907'de Atabek, meclisten çıkarken Abbas Ağa tarafından öldürülmüştür.¹⁷³ Abbas Ağa'nın üzerinden çıkan kimlikte "Azerbaycan Encümeni Üyelerinden ve Fedailerinden 10 Numaralı Fedai"¹⁷⁴ şeklinde bir kimliğin bulunmasıyla Şah korkuya kapılmıştır ve bu olay ertesinde şehzadelerle birlikte meclise gelerek Anayasa'ya sadık kalacağına and içmiştir.

Ancak bu uzun sürmedi, zira Rusya'nın demokrasiye karşı tutumu ve bu bağlamda İran'da bulunan Rus Kazak alaylarının komutanı Albay Liyahof'un Şah'a emrinde olduğunu bildirmesiyle işler yeniden eski şekline doğru ilerlemeye başlamıştır. Aradan bir süre geçtikten sonra Şah, hürriyetçi bakan ve vekilleri konuşma bahanesiyle toplayıp tutuklattı. Çatışma ortamı oluşsa da kan dökülmeden iki tarafın da isteklerini kabul etmeleri ile bu olay son buldu.

Ancak gerginlikler bu şekilde bitmedi ve demokrasi karşıtı Şah, arkasına Rusya'nın da desteğini alarak açıkça meclise ve anayasaya karşı olduğunu gösterdi. 23 Haziran 1908'de Liyahof'un Kazakları Tahran'daki Meclis binasını sarmış ve şehrin kilit yerlerini tutmuştu. Kısa bir süre sonra da ateş emri verildi ve Meclis binası top, mitralyöz ve tüfek ateşi altında yıkıma uğradı. Pek çok insan ölümlerine yakalanan Azadlıhahlar idam edildi.

Tahran'dan gelen bu haberler üzerine vilayetlerde büyük ayaklanmalar baş göstermişti. Bu vilayetlerin başında da Azerbaycan vilayetleri ve özellikle Tebriz geliyordu. Tebriz bu dönemde olaylara karşı duruş açısından iki gruba ayrılmıştı. Bir tarafta İmam Cuma ve Seyit Haşim önderliğindeki ve Tebriz Kazak Birliği

---

¹⁷³ Mirza Ali Asgar Han Atabek'i öldüren Abbas Ağa, cinayetin hemen ardından kendisi de intihar etmiştir. Bkz. Resulzade, *İran Türkleri*, s. 27

¹⁷⁴ Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, s. 108

Komutanı Polimof'un kumandasındaki Şah yanlıları, diğer tarafta ise Settar Han ve onun sağ kolu olan Bağır Han liderliğindeki Meşrutiyetçiler bulunuyordu.

İki taraf arasında başlayıp aylar boyu süren savaş Azadlıhahlar lehine kesin olarak sonuçlanıp, Şah yanlıları şehri terk edince Rusya, Azerbaycan bölgesine 6 piyade alayı ve 1 topçu birliği yollamıştır ancak bu girişim, o dönemde Osmanlı yönetimine gelmiş bulunan Meşrutiyetçi hükümeti işe karışmaya mecbur etmiş ve Osmanlı Hükümeti, İngiltere Hükümetine başvurarak bu hareketin engellenmesi çağrısında bulunmuştur. Bu gelişmeler ve İngiltere'nin Rusya'yı uyarması üzerine Rus kuvvetleri Culfa önlerinde durdurulmuştur.

Kısa süre içinde isyan tüm ülkeye yayılmış ve Tebriz en önemli dayanak noktası olduğundan Şah kuvvetleri tarafından yoğun ablukaya alınmıştır. İşte bu dönemde inkılâp hareketinin merkezinin Gilan vilayetlerine ve Reşt şehrine kaydığını görüyoruz. Azerbaycan mücahitleri de kısa bir süre içinde Reşt'te toplanmaya başlamışlardır. İnkılâpçıların başına da büyük toprak ağası ihtiyar Süpehdar geçmiştir. Bu dönemde Reşt'ten hareket eden kuvvetler ve Serdar Esat Han liderliğindeki İsfahan inkılâpçı kuvvetleri Tahran'a doğru yürümeye başlamışlardır. Bu kuvvetlerin önlerine çıkan yerleri de ele geçirerek Tahran kapılarına dayanması uzun sürmemiştir. Bu gelişmeler karşısında Şah, Albay Liyahof ile birlikte şehir dışındaki Sultanabad'a kaçmış ancak burada Liyahof kuvvetlerindeki yerli askerlerin hürriyetçilerin safına geçmesi ve Liyahof'un da kendisini terk etmesi üzerine Rus Elçiliğine sığınmıştır. İnkılâpçı kuvvetlerin başına geçen Serdar Esat Han, bu gelişmenin ardından Şah'ın düşürüldüğünü ve yerine 13 yaşındaki oğlu Ahmet Han'ın Şah ilan edildiğini halka duyurmuştur.¹⁷⁵

Kaçar sülalesinden Nasirettin Şah, emperyalist devletlerle borç karşılığı 83 sözleşme yapmış ve böylece İran'ı bir yarı-sömürge haline getirmişti. Süregelen bu borçlanma ve borç karşılığı ödünler ülkeyi kısa bir süre içerisinde devlet gelirleri gibi otoritesini de Rusya ve İngiltere'ye bırakmış bir hale düşmüştü. Bu durum elbette ki kısa süre içerisinde gündelik yaşama da yansdı, ardı ardına kapanan atölyeler, işyerleri, patlayan işsizlik, köylülerin feodalite ve vergiler altında

¹⁷⁵ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 50

ezilmesi, yoksulluk gibi faktörler artık İran halkı için yaşamı çekilmez bir hale getirmişti. Ancak saray ve çevresinin ihtişamlı yaşamı ve olaylara karşı vurdumduymaz tavrı da devam ediyordu. Kısaca anlatmak gerekirse Rus Çarlığı ve İngiltere'nin, İran üzerindeki emperyalist politikaları, İran'daki feodal sistem, halkın işsiz kalarak yoksullaşması, idarenin de umursamaz tavrı İran'da inkılâp hareketinin başlıca sebeplerini oluşturmuşlardır. Burada şunu ilave etmek gerekir ki Azerbaycan'da bu baskıların yanına bir de milli baskıyı koymak yerinde olacaktır.

Settar Han hareketini incelemeye başlamadan önce İran'da Meşrutiyet'in gelişimine bakmak doğru olacaktır. 1905 yılı sadece İran'a değil bölgenin tümü için önemli değişikliklerin yaşandığı bir yıl olarak kabul edilebilir. Rusya, Rus – Japon Savaşı'nda ağır bir yenilgi almıştı. Bu, Avrupalı bir imparatorluk devletinin bir Asya milleti karşısındaki ilk yenilgisiydi. Bu olay zaten sorunlu zamanlar geçiren Rusya'da daha da büyük sıkıntılara yol açtı. 1905 Ekim'inde temsilî bir parlamento hükümeti öngören bir Anayasa yapılarak onaylandı. Bahsini ettiğimiz Rus – Japon Savaşı ile sadece Rusya değil Çarlık despotizmi de yenilgiye uğramıştı, galipler ise 1889'da kendileri bir Anayasa hazırlayan Japonlardı. İran meşrutiyetçileri de daha bu yıllarda derslerini almışlardı. Ruslar da Japon örneğini izleyerek liberal demokrasinin gücünü ve etkinliğini göstermişlerdir¹⁷⁶.

İran'da artık Şahlığın despotizmine karşı çıkan çevreler seslerini iyice yükselterek daha 1905 yılından itibaren bir takım girişimlere başladılar. Sonunda 7 Eylül 1907'de milletvekilleri seçildi ve Şah, meclisi bir nutukla resmen açtı. Bu dönemde İran tahtında bulunan Kaçar hanedanından Muzafferiddin Şah, 30 Aralık 1907 tarihinde Anayasayı da tasdik etti¹⁷⁷.

Muzafferiddin Şahın meşrutiyete geçişten kısa bir süre sonra ölümüyle iktidara gelen Mehmet Ali Şah'a çocukluğundan beri Hazar Türklerinden ve Yahudi dinine mensup Kırımli Şapşal isimli bir Rus casusu hocalık ediyordu. Şapşal, Şahı, veliaht iken parlamentosuz bir idare fikri ile yetiştirmişti. Şah kaba, sorumsuz ve

---

¹⁷⁶ Lewis, *Ortadoğu*, s. 262–263

¹⁷⁷ Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, s. 49

mütehakkim bir adamdı. Bu yüzden taç giyme törenine milletvekillerini davet etmedi.

İlk işi Ruslardan ve İngilizlerden borç para bulmak oldu, fakat meclis bu borçları tanımayacağına dair karar alınca, ilk girişimi boşa çıktı. Bunun üzerine Mehmet Ali Şah vezirlerin meclise gitmelerini yasakladı ve milletvekillerinin vaki sorularına cevap vermelerini önledi.

Meclis ciddi tedbirler almaya başladı. Şah, Mehmet Ali Kaçarın ve sarayın masraflarını kısıtladı. Başka devletlerden borç alınmasını yasakladı. Maliyede “Medahil” usulünü kaldırdı. Böylece devlet memuriyetlerinin ve vilayet gelirlerinin götürü satılmasını önledi. İran maliyesini yöneten Belçikalıların, İran’ı terk etmelerine karar verdi.

Şah, Şapşal’ın tavsiyelerine uyarak Rus taraftarı Atabek Azamı yeniden sadrazam tayin etti. Atabek Azam, Meşrutiyetçi ulema ile milletvekilleri arasında nifak soktu. Aralarında kanun metinlerinin yazılış tarzı yüzünden fikir ihtilafı doğdu. Milletvekilleri ikiye ayrıldı. Bu ihtilaftan istifade eden sadrazam borçlanma işini halletti. Eline para geçince gizliden gizliye meclisi dağıtmak ve devirmek için faaliyete geçti. Bu durumu sezen milletvekilleri, din adamları ve basın, halkı uyarmaya başladı. Tahran dışındaki vilayetlerde halk toplantıları ve mitingler yapılmaya başlandı. Halk, Şahı ve Sadrazamını kınamaktaydı. Kirmanşah’ta Şahın kardeşi Salar isyan etti. Diğer kardeşi ve Farsistan valisi olan Zilli Sultanın da halk azlini istiyordu. İran bir kargaşalık içine yuvarlanmıştı.

Bu sırada Sadrazam Atabek Azam 1907 senesinin Ağustos ayında meclisten çıkarken Tebrizli Abbas Ağa Sarraf adlı bir fedai tarafından öldürüldü. Abbas Ağa’nın üzerinde bulunan kimlik belgesinde “Azerbaycan Encümeni üyelerinden ve fedailerinden 10 numaralı kişi” yazıyordu. Şah ve taraftarları bundan müthiş ürkütlü. Halk ise gelişmeleri memnuiyetle karşılamıştı. Şah korkusundan şehzadeleri ile birlikte meclise gelerek sadakat yemininde bulundu ve Anayasaya bağlılığını ilan etti.

Ruslar boş durmuyordu. Şapşal gizlice örgütünü faaliyete geçirdi. Tiflis'te bulunan Rus Genel Valisi ile temasa geçti. Onun verdiği emirle İran'da bulunan Rus Kazak Alayı kumandanı Albay Liyanof, Şah'a emrinde olduğunu bildirdi. Bu alayda onbaşılıktan çavuşluğa ve sonra da subaylığa yükselen Mazenderan'lı Rıza da bulunuyordu. Şapşal adamları vasıtasıyla baldırı çıplakları toplayarak Tahran'da Topmeydanı'nda bir yürüyüş düzenledi. Bu sorumsuz topluluk meclise yürüyecekti. Rus Kazakları Tahran sokaklarında gösterilere başlamışlardı. Şah taraftarları meclisi sardı. Vilayetlerdeki encümenler ve fedailer meclisin yardımına koşmaya karar verdi. Vilayetlerden binlerce telgraf geliyordu. Bu sırada Şah, Meşrutiyet taraftarı vezirleri bir toplantı bahanesiyle saraya getirmiş ve tutuklatmıştı. Tebriz'den gelen bir telgraf Şahı şaşkına çevirdi. Tebriz'den hürriyet taraftarı bir süvari birliğinin yola çıktığı bildiriliyordu. İki tarafın karşı karşıya gelmesine ramak kalmıştı. Kan dökülmemesi için Kaçar hanedanından İzzetü'l-Devle araya girdi. Her iki tarafın isteklerini birbirlerine bildirmelerini için aracı oldu. Şah, gazetelerin kendisine saygılı davranmalarını istedi. Hürriyetçiler ise tutuklanan milletvekillerinin serbest bırakılması yönünde isteklerde bulundu. Ayrıca Şahın öğretmeni ve akıl hocası Şapşal ile Emiri Bahadır Cengin azledilmesini istediler. Şah talepleri kabul etti. Tekrar meclise gelerek yemin etti. Bu, şahın Anayasaya sadık kalacağına dair üçüncü yemini idi. Şahın üç adamı, Şapşal, Emir Bahadır ve Albay Liyanof, Rus elçiliğinde yeni planlarla meşguldüler. Şaha, Şubat 1908'de iki defa suikast teşebbüsü yapılmış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Şahı Rusya, Hürriyetçileri de İngilizler tahrik ediyordu. Fakat bu iki emperyalist devlet nihayet anlaşmaya karar verdiler. İran, Ağustos 1907'de iki nüfuz bölgesine ayrıldı. İsfahan – Kum İran'ın kuzeyi Ruslara, Basra Körfezi'ne kadar İran'ın güneyi İngilizlere bırakılmıştı.¹⁷⁸

Bu anlaşma Şaha tebliğ edilmişse de taraflar bu anlaşmayı meclisin kabul etmeyeceğine karar vermişlerdi. Şah toplumdan korkuyordu. Bu yüzden Tahran'ı terk etti. Tahran dışındaki Bağ Şah Kasrına çekildi. Bu kaçıışı örtmek gayesiyle Tahran'a 2000 kişilik silahlı kuvvet gönderildi. Bu durumu duyan encümenler ve hürriyetçiler meclisi sararak meclisten Şahın azlini istediler. Meclis kararından ürken Şah, meclise talimat verdi ve meclisten kendisi ile görüşmek üzere bir heyet istedi. Şah gelen heyeti tutuklattı. Telgrafhaneyi işgal ettirip, Rus Kazak Alayı

¹⁷⁸ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 50 – 53

kumandanı Albay Liyanof'u Tahran'a askeri vali ve kumandan tayin etti. Bir fermanla da halkın elindeki silahların toplanmasını emretti. Meclise haber göndererek, meclis etrafındaki halkın dağılmasını, aksi takdirde silah kullanacağını tebliğ etti. Encümen üyelerinin ve hürriyetçilerin de şehirden çıkarılmasını, gazetelere sansür konulmasını emredince Meclis kan dökülmemesi için halkın dağılmasını istedi. Dağılan halk ve hürriyetçiler Şahın kararlarını öğrenince yeniden toplandılar. Bu arada bir haber süratle yayıldı. Tebriz Encümeni Şahın azledilmesine karar vermişti.

23 Haziran 1908'de Şapşal ve Albay Liyanof emrindeki Rus Kazak kuvvetleri şehrin kilit noktalarını tuttu. Ayrıca halkın toplandığı Sipeh Salar camiini ve meclisin bulunduğu Baharistan Sarayını da kuşattılar. İlk top ateşinin meclis binasındaki Tebriz Encümeni toplantı salonuna yapılması emredildi. Top, makineli tüfek ve tüfek atışları arasında meclis binası ve çevresindeki diğer binalar harap edildi, yüzlerce insan öldürüldü. Birçok milletvekili tutuklandı, birçok hürriyetçi asıldı. Sonradan Vezir-i Cenk olacak Rıza Han, Rusların ve İngilizlerin gözüne girmek için hürriyetçi Türk ve Farsı öldürüyordu. Bu korkunç katliam İran hürriyet mücadelesinin en kanlı sayfalarından birini oluşturmuştu. Olay bütün İran'da duyuldu. Buna en fazla tepki gösteren Azerbaycan Eyaleti oldu. Tebriz ayaklanmıştı, Tebriz başkaldırmıştı. İran hürriyet ve istiklal mücadelesine yeni altın sayfalar yazmaya başlamıştı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Jöntürklerin de Türkiye'de başarılı oldukları ve Abdülhamit'in tahttan indirildiği haberi geldi.¹⁷⁹ Bu haber benzer bir istibdat rejimine karşı ayaklanmış bulunan Azerbaycan azadiahları için de önemliydi ve bir örnek olarak karşılarında duruyordu.

Tebriz'de Şah yanlısı, İmam Cuma, Rahim Han ve Seyit Haşim ile Tebriz'deki Rus Kazak birliğinin komutanı Polimof bulunuyordu. Bu kuvvetlere karşı Settar Han ve Bağır Han çarpışıyorlardı. Tebrizli bu iki kahraman Türk kimdi ve İran hürriyet mücadelesindeki rolleri neydi.

Şah Mehmet Ali Kaçar, Tahran'da yaptıklarından memnundu. Tebriz'de Seyit Haşim'e şöyle yazıyordu: "Cenab-ı Müstedab-ı şeriatmedar Ağa Mir Haşim...

---

¹⁷⁹ Furon, *İran*, s. 166

Kemal kudretle galip geldim, müfsitleri tutukladım. Seyit Abdullah'ı Kerbela'ya, Seyit Muhammed'i Horasan'a sürgün ettim. Melikü'l-Mütekellim'i ve Cihangir Han'ı öldürdüm. Siz de mücadeleye başlayabilirsiniz, ne yardım istiyorsanız göndermeye hazırım.”¹⁸⁰

Şahın öldürdüğü kişilerden biri olan Melikü'l-Mütekellim'in 1860'da isyanda doğmuş bir din adamıydı ve doğuştan çok kuvvetli bir hatipti. Zulüm ve emperyalizme düşmandı. Seyit Cemalettin Esad-Abadi (Efgani) ile tanışmış ve Şeyh'ten siyaset ve sosyal konularda çok etkilenmişti. Yeri geldiği zaman Şeyh Cemalettin Efgani ile olan ilişkisini için şöyle dermiş: “Viraneler arasında büyük bir hazine buldum”. Seyit Ahmet Kesrevi Tebriz'in anlattığına göre “Melik softacılığı, geriliği yerer, milleti okutmak lazımdır diye halkı uyanışa çağırır.”

Settar Han, 16 Temmuz 1867'de Güney Azerbaycan'ın Karadağ vilayetinin Gemeduz bucağında dünyaya gelmişti. Karadağlı Settar olarak tanınırdı. Babası Hacı Hasan, annesi Ümmü Gülsüm'dür. Dördü erkek ve biri kız olmak üzere beş kardeşiler. Hacı Hasan'ın evi hürriyetçilere ve kaçaklara daima açık olmuştur. Bilhassa Aras nehrinin kuzeyinde Ruslara, beylere ve hanlara başkaldıran her kaçak, takipten kurtulmak için güneye geliyor ve Hacı Hasan'a sığınıyordu. Bunlar arasında hala halk türküleri söylenen Kaçak Kerem, Kaçak Nebi ve Kaçak Ferhat da bulunuyordu. Settar'ın büyük kardeşi İsmail, Kaçak Ferhat'ın da arkadaşıydı. Kaçak Ferhat'ın, Hacı Hasan'ın evinde misafir olduğu ihbar ediliyor, İran memurları evi kuşatıyor, silahlı müsademe başlıyor. İsmail, Ferhat'ı kaçırmak istiyor fakat Ferhat vuruluyor. İsmail de yakalanarak Tahran'a götürülüyor ve orada başı kesilerek idam ediliyor. Hacı Hasan bu duruma çok üzülmüş, bu acıya dayanamayarak ölmüştü. Oğullarına zalimler ve Kaçarlarla mücadele etmeyi vasiyet etti. Karadağlı Settar'ın diğer kardeşi Gaffar da bu mücadelede öldü. Aynı aileden İsmail'in oğlu Mehmet Han, Emir, Gaffar'ın oğlu Kerim Han, amcaları Settar Han'ın Tebriz savunma savaşında şehit oldular. Settar Han'ın küçük kardeşi Hacı Han Tebriz hareketine iştirak ettiğinden “Hadim-i Millet” ünvanı ile taltif edildi ve kendisine maaş bağlandı. Azerbaycan Muhtar Cumhuriyetinin ilanı ve bu cumhuriyetin 1946'da ortadan kaldırılışından sonra bir müddet yaşadı. İran silahlı kuvvetleri Tebriz'de

¹⁸⁰ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 52

Azerbaycan Muhtar Cumhuriyetini kınamasını istemişler, reddedince tutuklanmışlardır. Bu baskı altında Rıza Şahın zindanında ömrünü tamamladı. Settar Hanın kızkardeşi ve kızı, Pişeverî devrine kadar yaşadılar.

Settar Han, ağabeyi İsmail'in idamından sonra bir müddet daha Tebriz'de babasının yanında kalır. Bir gün iki kişi sokakta polisle çatışırken polislerden biri vurulur. Bu iki kişi Settar'ın evine sığınır. Neticede Settar tutuklanarak Erdebil zindanına götürülüp hapsedilir. Zindanda diğer mahkumların da kısa zamanda saygısını kazanır. Hapisteki arkadaşlarından Kocabeyli Haşim bir kaçma planı hazırlamıştır. Settar Han ve Kocabeyli Haşim, Alarlu İlinin başı Muhammet Kulu Han tarafından kaçırılırlar. Settar Han dağlarda kaçak yaşamaya başlamıştı. Zalim devlet memurları ve zalim beylere karşı halkı koruyordu. Babasının tavsiyesi üzerine dağlarda gzmekten vazgeçerek şehir ve kasabalarda gizli yaşamaya devam etti. Bilahare babası ve babasının arkadaşlarının uğraşları sonucunda affedildi. Merend'e gelerek demiryollarında bir memuriyete girdi.¹⁸¹ Bu vazifede iken Tahran ve Horasan'a gitti. Horasan valisi isyan eden Türkmenlere karşı Settar Hanı görevlendirmek istedi fakat Settar Han kendi milletine karşı olan bu teklifi reddetti. Horasan valisi, teklifinin reddi üzerine Settar Han'a hakaret etti. Settar Han valinin sözlerini aynen kendisine iade ederek memuriyetten istifa etti ve Irak'a geçti.

Settar Hanın Irak'ta da başı dertten kurtulmadı. Kербela'da ziyaretgah hademeleri İranlılara kötü muamelede bulunuyorlardı, araya Osmanlı polis memurları girdi ve ziyaretçileri tartakladılar. Bunun üzerine Settar Han polis memurlarından birini dövdü, hakkında açılan takipten sonra tekrar Güney Azerbaycan'a döndü ve Tebriz'e yerleşti.

Bağır Han ise 1861 senesinde Tebriz Şehrinin Hıyaban mahallesinde bir işçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Bir süre mollaların yanında eğitim gördükten sonra babasının yanında çalışmak üzere evinden ayrıldı. Duvarcı olan babasından sanatı öğrenen Bağır Han bazı mimarların yanında bulduysa da devamlı bir işi olmadığı için memuriyete girmişti. Bu bağlamda bir müddet atlı tahsildarlık yapmış ve sonra veliaht merkezi olan Tebriz'de, veliahdın yanında yüzbaşı olarak görev

---

¹⁸¹ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 55

yapmıştır. Tebriz sarayında dönen entrikalar, zulüm ve işkence ile Rus uşağı olan veliahdın tutumu onu hayli etkiledi. Bu yüzden veliaht ve saray mensupları ile arası açıldı. Saraydan ayrılarak rejim aleyhinde faaliyete geçti.

İşte bu devirde Settar Han ve Bağır Hanı yan yana görüyoruz. 1908 senesinin Nisan ayında Tebriz’de bulunan meşrutiyetçiler Tahran’da durumun karışık olduğunu görünce başkaldırdılar. Şah taraftarlarının meclisi sardığı duyulur duyulmaz silahlanan Tebrizli hürriyetçiler meclisi kurtarmak için Tahran’a yürümeye karar vermişlerdi. Şah bu durum karşısında geri adım atarak, Anayasaya bağlı kalacağına dair yemin etti. Fakat Şahı iyi tanıyan Tebrizlilerin ona güvenleri yoktu, bu yüzden de silahları elden bırakmamışlardı. Tebriz’in Deveci mahallesinde Mir Haşim başkanlığında İslamiye Encümeni kurulmuş, bu encümen Şah yanlısı hazırlıklara girişmişti. Öte yandan Emre Kız mahallesinde de meşrutiyetçiler Tebriz Encümeninin etrafında toplamışlardı. Tebriz’de bu gelişmeler yaşanırken Şah yanlısı Rahim Han önderliğindeki birlikler Tebriz’e saldırma hazırlığı içindeydiler. Tebriz’in Serhap ve Şeşgilan Mahalleleri Şah yanlısı Nasrullah Han ve Şuca Nizamın elinde bulunuyordu. Halk ise korku içindeydi, Mir Haşim halkı teslim çağırıyor ve onlara beyaz bayrak dağıtıyordu. Bir kısım halka da Rus bayrağı dağıtılmıştı. Tahran’da ise meclis tamamen susturulmuştu. Bunun üzerine Şah, Mir Haşim’e beklediği saldırı emrini verdi. Mir Haşim ve Ruslar, Rahim Han kuvvetlerini şehre sokmaya muvaffak olmuşlardı. İki ay boyunca direnen Tebriz düşmek üzereydi. İşte bu sırada Settar Han etrafında birleşmeye başlayan hürriyetçiler direnişi sıklaştırdı ve bazı mahallelerden Şah kuvvetlerini çıkarmayı başardı. Artık Meşrutiyet yalnız Tebriz’de ayakta duruyordu, bütün İran’da encümenler dağıtılmış, şehirler susturulmuştu. Settar Han, İran’ın hürriyet bayrağı haline gelmişti. Rus konsolosu Pahitanof, Settar Han’ın bu durumu üzerine barış teklifinde bulundu. Settar Han “Biz kimseye savaş açmadık, sadece insani haklarımızı mütecavizlere karşı savunuyoruz” cevabını verdi. Rus konsolosu Settar Han’a Azerbaycan umumi valiliğini teklif ederek kendisine bir Rus bayrağı vermek istedi. Settar Han bu kez “Ben kendimi başkasının bayrağı altında değil, yedi devleti benim bayrağım altında görmek isterim” diye cevap verecekti. Bu cevapla halkı heyecana sevk etmişti. Tebriz sokakları “Yaşasın Meşrutiyet, Yaşasın Settar Han” sloganlarıyla inliyordu. Rahim Han ordusu Tebriz’in dar ve dolambaçlı sokaklarında

imha edildi, Rahim Han kaçmaya zorlandı. Emre Kız, Hıyaban, Növber mahallelerinden sonra Şimal Bağ mahallesi de hürriyetçilerin eline geçmişti. Sıra Serhap ve Şeşgilan mahallelerine gelmişti. Bağır Han evvela kaleyi ele geçirdi. Bu arada Taki Han¹⁸², şehzade Müktedir Devlenin evinde bulunan atlılarla savaşa tutuşarak onları bozguna uğrattı ve bütün mahalleyi ele geçirdi. Böylece Tebriz mahalleleri tek tek ele geçiriliyordu.

Rahim Han, mağlubiyetinin intikamını almak için topçu ve süvari birlikleri ile Bağır Han'ın Hıyaban mahallesine, Şuca Nizam da Settar Hanın karargahına yüklendi. Her ikisi de ağır darbe yiyerek geri çekildiler.

Bozguna uğrayan Şah kuvvetleri yeniden takviye alarak Tebriz'e saldırdılar. Bahtiyari, Demavend, Fadri, Muhriban, Hemedan, Erdebil, Melayir, Silahor, Irak, Karadağ taburları, Kazvin-Merağa koşunları, Topçu Taburu, Şahseven, Merend, Peştü, Keykavant süvarileri, Makü ve Şekkak Kürt desteleri Tebrizli hürriyetçiler ile karşı karşıya geleceklerdi. Şah kuvvetlerinin sayısı alınan takviyelerle birlikte 40.000 silahlı askeri bulmuştu. Tebriz bu işgale dayanmıştı.

Bu savaşlardan galip çıkan hürriyetçiler, Aynü'd-devle kuvvetlerini de Basminç köyünden çıkararak bütün Tebriz mahallelerini Şah kuvvetlerinden temizlemiş oluyorlardı. Bu sırada katılımlarla mücahitlerin sayısı da 15.000'i bulmuştu. Aynü'd-devle başkomutan olarak tekrar hücumu karar verdi. Tebriz'i top ateşine tutup taarruza geçtiyse de yine bir sonuç elde edemedi, bu olaylar sonucu Aynü'd-devle de istifa etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada Tebriz'de bulunan Encümen, kendisine “Şurayı Milli” ünvanını verdi. Tahran'da dağıtılan Şurayı Milli, Tebriz'de yeniden bayrak açıyordu. Bu teşkilatın bünyesinde ayrıca gizli bir organ olan “Merkez-i Gaybî” yer alıyordu. Bu, İran'da kurulan ilk devrimci gizli örgüttü ve bunun içinde Kuzey Azerbaycanlı Türkler de yer alıyordu. Bu örgütün Bakû'de Neriman Nerimaof'un başında

---

¹⁸² Taki Han, ileride Bağımsız Horasan Devleti'ni kuracaktır.

bulunduğu parti ile yakın ilişkileri vardı¹⁸³. Bu bağlamda Tebriz'deki hareket başlar başlamaz Kuzey Azerbaycan'dan birçok silahlı mücahit yardım için Güney Azerbaycan'a akmaya başlamıştı. Tebriz'deki Şurayı Milli, Şahın Fransa'dan almak istediği istikraza itiraz ediyor ve Fransa Parlamentosu nezdinde de olayı protesto ediyordu. Neticede mücahitler, Settar Han önderliğinde Tebriz'de Milli Hükümeti kurarak Güney Azerbaycan'ın diğer şehirlerini de birer birer ele geçirmeye başlamışlardı. Bu sırada Urmiye, Hoy ve Erdebil meşrutiyetçileri de harekete geçti. Azerbaycanlıların bu inatçı mukavemeti İran'ın başka vilayetlerine de sıçradı. Reşt ve İsfahan'da isyanlar baş gösterdi. Şah bu sırada oldukça sert yapısıyla ünlü Samet Hanı Merağa'ya hâkim olarak tayin etti. Aynü'd-devle de takviyeler alarak yeniden Tebriz'e vali tayin edildi. Samet Han, Merağa'daki meşrutiyetçileri vahşice öldürerek Tebriz'e doğru yürümeye başladı.

Tebriz, mücadelesini bütün İslam ve Türk dünyasına duyurmuştu. Her taraftan yardım yağıyordu. Osmanlı Devleti de Enver Paşa'nın amcası Halil Bey ile İbrahim Cihangiroğlu komutasında 1000 kişilik bir milis kuvveti göndermişti. Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Genel Merkez heyetinden millî hatip Ömer Naci'yi de Tebriz'e gönderdi. Ömer Naci, Azerbaycan Türklerinin ve İran Meşrutiyet hareketinin lideri Settar Han'ın siyasi müşaviri oldu¹⁸⁴. Yukarıda adı geçen İbrahim Cihangiroğlu bilahare Tahran'a kadar gitmiş, meşrutiyetin yeniden ilanında kuvvetleri ile hazır bulunmuştur. Bu zat daha sonra Kars'ta Cenubi Garbi Kafkas Hükümetini kurmuş, Batı Trakya Cumhuriyetinin kuruluşunda görev almış ve Edirne'nin kurtuluşunda, Edirne'ye giren ilk birliğe kumanda etmiştir. Meşrutiyet hareketinin en büyük destekçilerinden başlıca isimlerinden biri de şüphesiz Azerbaycan'ın büyük devlet adamı Mehmet Emin Resulzade idi. Bu dönemde "İrşad" gazetesinde yazdığı bir makalede şöyle diyordu: "Ey gaflet uykusuyla meşhur olan hemvatanlar. İyi ki uyandınız. Günaydın. ... Siz uzun zaman uyku

---

¹⁸³ Yavuz Akpınar, "Azerî Türklerinin Orta Doğu'nun Siyasî ve Kültürel Hayatındaki Rolü", 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği (Muzaffer Özdağ'a Armağan), Cilt 4, s. 87

¹⁸⁴ Ahmet Karaca, "Azerbaycan ve İran Türklerinin Aktüel Meseleleri", Azerbaycan, Yıl 34, Sayı 254, s. 60

içerisindeydiniz. O yüzden de bugün 1 adım yerine 5 adım yürümeniz gerekiyor ki gelişmekte olan dünyaya yetişesiniz.”¹⁸⁵

Şah orduları, Samet Han, Aynü’-d-devle ve Eşrefü’-d-devle komutasında şehri yeniden topa tuttular. Tebriz’de taş üstünde taş kalmamıştı. Ancak mücahit kuvvetleri de 20.000 kişiye yükselmişti. Şah kuvvetleri hücumla geçtilerse de şiddetli bir direnişle karşılaştılar. Samet Han şehrin batısında mukavemeti kırarak Hükmevar mahallesine girdi. Tam bu sırada Settar Han büyük bir kahramanlık daha gösterdi. Kurşun yağmuruna aldırılmadan atını düşmana sürerek yandaşlarını da heyecana ve şevke getirdi. Samet Han kuvvetleri de tekrar püskürtülerek şehir temizlendi. Bu bozgun karşısında Aynü’-d-devle, Şaha şu mesajı göndermişti: “Meşrutecilerin bütün isteklerini kabul edip, hiç gecikmeden meclisin yeniden açılmasından başka çare göremiyorum”. Tarih Ekim 1908’i gösteriyordu.

Dört aydan beri süregelen Tebriz kuşatması bitmiş ve meşrutiyetçilerin zaferi ile neticelenmişti¹⁸⁶. Hürriyetçiler savaşları şehir dışında sürdürmeye başlamışlardı. Hürriyet düşmanları Mir Haşim, Müçtehid Mirza Hasan, Mirza Kerim, Haşim Han, Şuca Nizam ve diğerleri kaçmışlardı, Şah yanlısı İslamiye Encümeni binası darmadağın edilmişti. Yaşanan tüm bu olaylar meşrutiyetçiler için bir dönüm noktası olmuştur. Tebriz zaferinden cesaret alan ve kuvvet bulan halk; şehir, kasaba ve köylerde Şah yanlılarını kovuyor ve encümen idaresini yeniden kuruyordu. Şuca, Alemdar, Ger-Ger ve başka köylerde isyanlar başlamıştı. Tebriz’den gönderilen fedailer Kasım ayında, Selmas, Merend, Merağa şehirlerini ele geçirmiş ve Kürt eşkiya çetelerini bozguna uğratarak Hoy şehri kurtarmışlardı. Mücadele ve savaşın inkılapçıların lehine dönüşmesiyle, Tebriz hareketinin anlamı da kendiliğinden değişmiş ve İran çapında bir hareket ortaya çıkmıştı. Encümenin adı artık Tebriz Encümeni değil “Millî Encümen” idi¹⁸⁷. Böylece Kasım ve Aralık 1908’de Azerbaycan eyaleti tamamen Meşrutiyetçilerin eline geçmişti. Çarlık Rusyası Dışişleri Bakanı Izvolski hükümetine verdiği raporda şöyle diyordu: “Halihazırda bütün Azerbaycan, Settar Hanın idaresi altındadır.”

---

¹⁸⁵ Vakıf Sultanoğlu, “*Mehmet Emin Resulzade’nin Güney Azerbaycan Uğrunda Çalışmaları*”, *Azerbaycan*, Yıl 49, Sayı 333, s. 15

¹⁸⁶ Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, s 78

¹⁸⁷ Aynı yer

Milli Encümen, “Milli Şura Meclisi” görevini yüklenmişti. Okullarda Azerbaycan Türkçesi ile eğitim yapılıyor, yeni okullar ve hastaneler açılıyordu. Gümrük kapılarına el konmuş ve gümrükleri Encümen idare etmeye başlamıştı. Nüfus ve pasaport işlerine de bakılıyordu. Encümen üyeleri işbölümü yapmış, ilgili dairelere gelerek idari işleri yürütmeye başlamışlardı. Azerbaycan’da çeşitli kasabalarda kütüphaneler açılıyor, Tebriz’de Heşaretu’l-Arz, Ettehad, Nezmiye, Şurayı İran, Belediye, Naleyе Millet gazeteleri gibi gazeteler yayınlanıyordu.¹⁸⁸ Bunlardan başka Türkçe ve Farsça; Ruzname-i Millî, Ümit, İttihad-ı Millî, Anadil gibi gazeteler de yayın hayatına başladı¹⁸⁹. Aynı zamanda yine Encümen tarafından Kaçar hanedanın bütün mal varlığına el konularak devlet hazinesine aktarılmıştı.

Bu gelişmeler üzerine Rus hükümeti 22 Ekim 1908 tarihinde Azerbaycan’a doğru, Kafkasya sınırından altı piyade alayı ve topçu kuvvetleri göndermeye başlamıştır. Rus hükümetinin bu davranışı, Türkiye’de iktidara geçmiş bulunan meşrutiyet hükümetini işe karışmaya mecbur etmiştir. Osmanlı hükümeti, İngiltere hükümetine başvurarak, Rus hükümetinin bu kararının tehlikeli sonuçlar doğurabileceği konusunda dikkatini çekmiştir¹⁹⁰. Osmanlı Devleti’nin politik baskısı ve İngiltere’nin uyarısı üzerine Rus ordu kuvvetleri Culfa sınırında durdurulmuştur. İran’da ise Reşt, Astarabad, Horasan ve İsfahan gibi vilayetler de başkaldırmış bulunuyordu. Bu sırada Kerbela Müçtehitleri Şahtan, Allah’tan korkmasını ve meşrutiyeti ilan etmesini istemişlerdi. İngiliz ve Ruslar da başka çıkar yol göremiyorlardı. Şah önce meşrutiyeti ilan edeceğine dair söz verdi fakat sözünde yine durmadı. Bu durumda Tahran’a yürümekten başka çare kalmamıştı. Meşrutiyetçilerin ağırlık merkezi Gilan ve İsfahan vilayetlerine kaymıştı. Azerbaycan mücahitleri Reşt’te toplandılar, bunların başına Reşt eşrafından ihtiyar Süpehdar geçti. İsfahan mücahitlerinin başına da Serdar Esad Han geçti. Settar Han ve Bağır Han 300 kişilik bir süvari birliği ile yola çıkmışlardı. Aynı anda Tebriz’in başsız kaldığını istihbar eden ve bu fırsatı bekleyen Ruslar, 6 piyade alayı ve topçu kuvvetleri ile Tebriz’e hücumla geçtiler. Settar ve Bağır Hanın geri dönmeleri

---

¹⁸⁸ Oğuz Afşarlı, “Azadistan Hükümetinde Kültürel Gelişmeler”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 55

¹⁸⁹ Ahmet Caferoğlu, “Güney Azerbaycan”, *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı 35, s. 48

¹⁹⁰ Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, s. 55 – 56

mümkün değildi. Rus ve İngiliz yanlısı Şahı Tahran'da alt etmedikçe meşrutiyete kavuşamayacaklardı. İsfahan'dan yürüyüşe geçen hürriyetçiler Kum şehrini, Reşt'ten hücumla geçen hürriyetçiler de Kazvin şehrini ele geçirdiler. Rus Zapolski komutasındaki Kazak birliğini Reşt kuvvetleri dağıttılar. Hürriyetçiler Tahran kapılarına dayanmışlardı. Fakat Tebriz de Ruslar tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Tahran'daki iki Rus Kazak birliğindeki İranlıların bir kısmı mücahitlerin safına geçmişti. Albay Liyanof, Süpehdara kendisine sığınmış olan Mehmet Ali Şah Kaçar'ı terk etmeye hazır olduğunu bildirdi.¹⁹¹ Yerli gönüllü askerlerin bir kısmının tutumu onu korkutmuştu. Bunun üzerine Şah, Rus Kazak birliğinin muhafazası altında olan Sultanabat'tan ayrılarak Rus elçiliğine sığındı.

Hürriyetçilerin başına geçen Serdar Esad Han, Şahın düşürüldüğünü ve 13 yaşındaki oğlu Ahmet Hanın, Şah ilan edildiğini bildirdi.

Böylece Kirmanşah, Gilan, Türkiye ve Kafkasya'dan gelen gönüllü birlikler ve İsfahan hürriyetçileri Tahran'a giriyorlar ve Temmuz 1908'de Meşrutiyet yeniden ilan ediliyordu.

Bu sırada Tahran'a gelen Settar Han ve Bağır Han, Milli Şura Meclisini ziyaret etmişlerdi. Bu ziyaret sırasında Azerbaycan milletvekili Nöberi, Settar Han ve Bağır Hanın şu bildirisini mecliste okumuştur: “Şükürler olsun ki, halkın fedakarlıkla çektiği zahmetler sayesinde biz milletin Kâbeyi Amali ve İranlıların azatlık ve ebedi saadet kaynağı olan Milli Şura Meclisimize geldik. Kadim İran milletine olan öz samimi teşekkürlerimizi sayın milletvekillerine sunuyoruz. Biz ümit edirik ki, harabe olan ülkeyi yeniden kurmak ve fesadı ıslah etmek, memleketi terakkiye götürmek için muhkem irade ve tüm sayı ile söz ve el bir hareket eden vatansever hayırhah fedakarlıkları karşısında sayın vekiller, terakki kervanından geri kalmamak ve başka medeni ülkelerle omuz omuza beşer saadeti yolunda ileri gitmek ve aşağıdan tutmuş yukarıya kadar öz sadakatlerini gösterecek ve çalışacaklar. En yakın zamanda meşrutiyet usulünün hükümlerini ve azatlık kanunlarını ülkenin her bir yerinde yürürlüğe koyacaklar”. Böylece İran'da gerçek

---

¹⁹¹ Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, s. 115

anlamda bir meşrutiyet yönetimi de başlamış oluyordu. İran tarihinde bu hareket, şanına yakışır bir şekilde “Büyük Meşrutiyet” olarak geçer.¹⁹²

Milli Şura Meclisinin 2. devresinin açılışında okunan bu bildiriye karşılık milletvekilleri, Settar Han’a ve Bağır Han’a gümüş bir levha üzerine altın harflerle yazılmış teşekkür plaketi verilmesini ittifakla kararlaştırdı.

Meşrutiyet gelmişti ancak İran’ın kuzeyi Ruslar, güneyi ise İngilizler tarafından işgal edilmişti. Bu iç çekişmeler emperyalistlerin işine yaramıştı.

Politikanın kalles çarkı dönüyordu. İngilizler ve Ruslar, Settar ve Bağır Hanların silahlarını bırakmalarını istiyordu. Yeni Şah Ahmet Kaçar’ın naipleri ve saray bendegânları ile iktidarı ele geçiren Gilanlı Serdar Süpehdar ve Bahtiyari Serdar Esat bu iki milli kahramandan açıkça korkuyorlardı. Settar Han’ın ve Bağır Han’ın 300 kişilik silahlı birliği Tahran’ın Atabek parkında kamp kurmuştu. Yeni hükümet Settar Handan silahlarının teslimini istedi. Hükümetin bu kararı milli kahramanları şaşırtmıştı, teklifi reddettiler. Atabek Parkı, Yeprim Hanın Kazakları, Bahtiyari Kazakları ve Tahran Polis Müdürüne bağlı kuvvetlerce sarıldı. Park siper almaya müsait değildi. Settar Han ve Bağır Han açıkta mücadeleyi kabul ettiler. Bu muharebe çok şiddetli oldu. Settar Han kuvvetleri ağır kayıplara uğradılar. Settar Han yaralanmıştı. Nihayet parlamenterlerin müdahalesi sonucunda ateş kesildi ve Settar Han’ın silahlarını bırakması sağlandı. Aldığı ağır yaralar ile Settar Han 16 Kasım 1914 yılına kadar yaşayabildi. Settar Han, ölümünden sonra, Tahran’ın 6 kilometre uzağındaki Hazreti Abdülazim camiinde gömülmüştür¹⁹³. Bağır Han ise İran’ın ücra bir köşesine sürgün edilerek boğduruldu. Böylece Türklerin ve İran halkının Serdar-ı Milli’si (Milli Başkomutanı) Settar Han ve Salar-ı Milli’si (Milli Başbuğ) Bağır Han’ı hürriyet ateşi yok etmişti. Bu olayda en büyük ihaneti Serdar Esat Han Bahtiyari göstermişti.

---

¹⁹² Sefura Moctehedi, *İran İslam Cumhuriyeti’nin Devlet Sisteminin Özellikleri*, İ.Ü. S.B.E Uluslararası İlişkiler Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, s. 14

¹⁹³ Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, s. 101

İran'da yaşanan bu olaylar yalnızca yönetimin değişimi ya da kökten bir bağımsızlık hareketi olarak nitelenebilirse de bugünkü millî kimlik meseleleri ile de yakından ilişkilidir. Meşrutiyet Devrimi ile o güne kadar aşiret mensubiyetine dayanan toplumsal kimlik tasfiye edilirken, İran coğrafyasında varlığını sürdüren millî kimlikler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bir başka deyişle meşrutiyet devriminden önce köy, kent ve kabile kimliği taşıyan toplum hızla milli kimlik bilincine yönelmiştir. İranlılık (Farslık anlamında), Azerbaycanlılık ve bir ölçüde Kürtlük siyasal kimlikler olarak bu aşamada sivrilmeye başlamıştır.¹⁹⁴ Görülüyor ki İran'daki hürriyet mücadeleleri ile Türkiye'deki hürriyet akımı bir paralellik göstermektedir. Türkiye'de 10 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde, Tebriz hürriyet için ayaklanmış, meclisin tekrar açılması için kanlı bir mücadeleye girişmişti. Bu paralellik İran'daki geçmiş hürriyet mücadelelerinde olduğu gibi ilerideki bazı olaylarda da görülecektir. Kaldı ki bilhassa Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanı ve İran'daki meşrutiyet mücadelesinde her iki ülkenin hürriyetçileri sıkı bir işbirliği içinde bulunmuşlardı. Ancak Türkiye'de I. ve II. Meşrutiyet, Sultan Abdülhamit'in basiretli davranışları ile kansız bir şekilde gelmiş, İran'da ise açık bir ifade ile kanla yoğrulmuştur.

3.2 Şeyh Muhammed Hiyabanî ve Azadistan Devleti

Şeyh Muhammed Hiyabanî 1880 yılında Tebriz'in 70 kilometre kuzey-batısında yer alan Hamene kasabasında doğmuştur. Muhammed doğduğunda babası Abdülhamit feodallik sisteminin zulmünden dolayı kendi vatanını bırakmış, çalışmak için Kafkasya'nın Mahaç Kale (Petrovski) kentine gitmişti. Muhammed babasını ilk defa gördüğünde üç yaşındadır. Kendi kasabasındaki medresede ilk öğrenimini almıştır. Muhammed dokuz yaşındayken ailesi toprak ağası Nesrullah Han'ın zulmüne dayanamayıp Tebriz'e göçmüştür. Muhammed 17 yaşına kadar babasının yanında ticaret ile uğraşmış ve Kafkasya ile Azerbaycan arasında mekik dokumuştur. Bu dönemde ticaret amacıyla İstanbul'a da gelmiştir. Hiyabanî'nin

---

¹⁹⁴ Emre Bayır, "*Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Millî Direniş Hareketi*", *Avrasya Dosyası*, C. 5, S. 3, İran Özel Sayısı, s. 91

seyahatleri Osmanlı'da Jön Türklerin devrim hazırlıkları ve Rusya'daki düşünce fırtınaları dönemine denk gelmişti. Muhammed 17 yaşında ticareti bırakıp din ve bilim yoluna girmiştir. İran medreselerinde eğitim almış, Rusça ve Fransızca öğrenmiş, fen ve sosyal bilimler alanında önemli bir bilgi birikimine sahip olmuştur.¹⁹⁵ Şeyh'in hürriyet mücadelesine aktif bir şekilde katılması ise Meşrutiyet Hareketi dönemine rastlar. Tebriz'de aynı zamanda imamlık da yapan Şeyh, İnkılap Hareketi sırasında aktif rol oynamış, mücahitlere moral destek olmak amacıyla silahlanıp yanlarında savaşmıştı. Hatta ünlendiği "Hiyabanî" ismi de bu dönemden kalmadır. Tebriz kuşatması sırasında Tebriz'in Hiyaban mahallesinde yiğitçe çarpışan ve diğer mücahitlere moral veren Şeyh, zaferden sonra "Hiyabanî" ismiyle anılacaktır.¹⁹⁶ 1906 yılında meşrutiyetin ilanı ile İran Demokratik Partisine katılmıştı. Parti, meşrutiyetin ilanından sonra İsmail Nevbari başkanlığında kurularak faaliyete geçmiş, Müslüman-Demokrat görüşe sahip bir kuruluştur. Parti hürriyeti ve İngiliz-Rus sömürüsüne karşı mücadeleyi bayrak edinmişti. Hiyabani, Salarî Milli Bağır Hanın safında yer almış ve fiili mücadeleye girişmişti. 1908'de Tahran'da Parlamentonun Rusya ve İngiltere'nin tazyiki ile kapatılmasından sonra hükümete karşı şiddetle cephe almış ve Tahran'ın Sebz meydanında büyük bir miting düzenleyerek Rusların bölge politikası ve İran'a vermiş oldukları ultimatom ile ilgili 1,5 saatlik bir konuşma yaptı.¹⁹⁷ İngiliz-Rus emperyalizmini ve onların uşağı olmuş hükümeti yermesi ile dikkatleri üzerine çekmiş ve bu bağlamda hükümet tarafından takip edilmeye başlanmıştı. Bu gelişme üzerine Şeyh M. Hiyabanî İran'ı terk ederek önce Horasan'a oradan da Rusya'ya geçmiştir. Meşrutiyetçi Serdar-ı Milli Settar Han ve Salar-ı Milli Bağır Han'ın tasfiyesinden sonra Demokrat Parti ileri gelenleri de takibe uğramıştı. Hükümet, parti ileri gelenlerinden bir kısmını Kaşan'a, Kum'a sürgün etmiş, bir kısmını hapsedmiş ve kalan kısmını da öldürmüştü. Bu dönemde İran tamamen Rus ve İngilizlerin işgal ve kontrolü altına girmiş bulunuyordu. Hiyabanî Tebriz'e 1914 yılında dönmüştür.

---

¹⁹⁵ Olcay Nebioğlu, "Millî Mücadele ile Özdeşleşmiş Bir Yaşam: Şeyh Muhammed Hiyabanî'nin Hayatı", *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 47

¹⁹⁶ Şevket Tagiyeva, "Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hiyabanî", *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 39. Bu makale yazarın 1998'deki Birinci Azerbaycan Sempozyumu'nda sunduğu bildirdiden hazırlanmıştır.

¹⁹⁷ Ali Azeri, *Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyâbânî*, Tercüme: Eloğlu, Yayına Hazırlayan: Seyfettin Altaylı, Ankara, s. 18

1917 yılı Nisan ayında faaliyete geçen “Teceddüt” gazetesinde Hiyabanî heyecan dolu makaleler yazıyordu. Azerbaycan başlıklı yazısında “Kırgınlar, soygunlar, zulüm ve işkenceler Azerbaycan’daki istiklal hareketini ve azatlık isteklerini yok edemeyecektir. Ey gayretli Azerbaycan... Ey azatlığın korku bilmez kahramanları... İstibdada karşı isyan ediniz, yabancı işgaline karşı koyunuz. Ey övülmeye ihtiyacı olmayan yiğitler... Bozgunculara karşı mücadele, cesaret ve gayret isteniyor sizden” demektedir.¹⁹⁸

Tebriz’de bulunan Rus askeri komitesi Başkanı Kanbarov’un, Genel Valiliğe gönderdiği raporunda “Bölgede Hiyabanî taraftarlarının sayısı gittikçe artıyor. Harekete önderlik eden Demokrat Parti Tebriz’den başka Erdebil, Kazvin ve Urmiye’de de kurulmuştur. Bunlar yabancıları kovup çıkarmak için halkı birlik olmaya ve harekete geçmeye çağırıyorlar. Azerbaycan’a bağımsızlık isteyen bu partinin çağrısına pek çok kişi koşturmaktadır.” deniliyordu.

Tahran’daki merkez hükümetin ve Rusların tazyiki ile Şeyh Muhammet Hiyabanî iki defa Tebriz’i terke mecbur olmuştur. 1917 – 1918 seneleri arasında ilk seyahatini Mekke, İstanbul, Bakû ve Mahaç-Kale (Şamil-Kale)’ye, ikinci seyahatinde de Horasan üzerinden Bakû’ye, Mahaç-Kale’ye gitmiştir. Hiyabanî’nin babası Hamaneli Abdülhamit, Mahaçkale’de ticaretle uğraşıyordu, oğlu da burada Necari Tebrizî’nin tesiri altında kalmıştır.

Şubat 1917’deki Rus Devrimi ve Brest-Litovsk Antlaşması Rusya’yı; Mondros Mütarekesi’nin 11. maddesi de o dönemde Güney Azerbaycan’da bulunan Osmanlı ordusunu Azerbaycan’dan çekilmeye götürdü.¹⁹⁹ Bu gelişmeler yaşanırken İran Meşrutiyet Devrimi liderlerinden ve II. Dönem Millî Meclis’in Tebriz milletvekili Şeyh Muhammed Hiyabanî, Azerbaycan Demokrat Partisinin yeniden açıldığını ilan etmiştir. Rusların çekilmesiyle Şeyh Muhammed Hiyabanî, Demokrat Partinin eski liderlerinden Mirza Ali Çaycı, Mirza Ali Han Posthane ve Hacı

---

¹⁹⁸ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 61

¹⁹⁹ Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, Ankara 2002, s. 159. Mondros Antlaşması’nın 11. maddesi Kuzeybatı İran’da (Tebriz, Hoy, Culfa ve Urmiye) ve Brest-Litovsk Antlaşması ile elde edilen yerlerin dışında kalan Kuzey ve Güney Kafkasya’da bulunan Osmanlı birliklerinin bu bölgeleri boşaltmalarını öngörmekteydi.

Muhammed Ali Bademci ile beraber Demokrat Partiyi yeniden kurmuşlardır. Millî Savunma Komitesi ile Osmanlı Devletine iltica eden Azerbaycanlı liderlerin de gelmesiyle parti daha da güçlenmiştir. Bu liderler arasında Mirza İsmail Nuberî ve Kербela-i Ali Aka Hariri de bulunuyordu.²⁰⁰

Duma ve Kerenski hükümeti ile 1905 ve Ekim 1917 ihtilali sırasında Çarlığın çöküşü sonrası kurulan hükümet Rus esiri milletlere geçici bir hürriyet vermiş ve yönetim yer yer mahalli komitelerin eline geçmişti. Bundan en çok etkilenen Türk-Müslüman ülkeler ahalisi olmuştu. Bilhassa Şeyh Cemalettin Efgani ile Rusya Müslümanları İttifakı Partisinin ve ayrıca Müsavatçı, tarafsız demokrat, ihrarcılar, İttihatçılar, sosyal demokratlar, ihtilalci sosyalistlerin fikirleri ile karşılaşan Hiyabanî'yi bu fikirler her iki seyahatinde de hayli etkilemiştir. Fakat Hiyabanî hiçbir zaman Kafkasya'da faaliyet gösteren siyasi partilerle ilişki kurmamış ve Tebriz'de Demokrat Parti müstakil hareket etmiştir.

Rus ordularının 28 Şubat 1918'de Tebriz'i ve Güney Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra Hiyabanî vatanına dönmüştür. Rusların ayrılması ülkede bir otorite boşluğu doğurmuş ve Demokrat Parti ikinci büyük kongresini toplamıştır. 480 delegenin iştiraki ile toplanan kongrede partinin bağımsız olduğu ilan edilmiş ve mühim kararlar alınmıştır. Bunlar arasında:

1- Rusya'da ihtilal sonucu çarlık rejimi devrildiğinden, İran'daki Rus emperyalizminin sömürüsüne son verilmesi.

2- Parti örgütünü sağlamlaştırmak ve milliyetçi, mukaddesatçı, cumhuriyetçi olmayan gerici unsurların parti işlerine karışmalarına meydan vermemek.

3- Tahran'daki parlamentoya gönderilecek milletvekillerinin ve eyalet encümeni azalarının seçilebilmesi için seçimlerin yapılmasının çabuklaştırılması ve bu hususta gayret sarf edilmesi.

4- "Teceddüt" gazetesinin geniş anlamda yayınlanması ve parti çalışmalarının topluma mal edilmesi.

---

²⁰⁰ Yılmaz Güneyle, "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı – Rus Rekabeti ve Hiyabanî Hareketine Etkisi", Güney Azerbaycan (Tanıtım), Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 29

Parti Merkez Komitesine seçilen Şeyh Muhammed Hiyabanî, Demokrat Partinin lideri olmuştu.

Azerbaycan Demokrat Partisi, Azerbaycan'ın durumunu iyileştirmek için Tahran'ın cevabını beklemeden harekete geçmiştir. Azerbaycan Demokrat Partisi idarî bozukluk, karaborsacılık ve açlıkla mücadele etmek için bazı kurumlar kurmaya yönelmiştir. Bunlar arasında; köylerden ve arazi sahiplerinden buğday ve arpa alarak fırınlara dağıtarak yapılan ekmeği çok ucuz fiyatla halka dağıtan “Erzak Komisyonu”; mahallelerdeki yoksul aileleri belirleyerek yardım edilmesini sağlayan “Mahalle Komisyonu”; bir nevi Darülaceze görevi gören “Yoksullar Evi (Darulmesakin)” ve fakirler için yardım toplayan “Yardım Komisyonu (İlane Komisyonu)”²⁰¹ sayılabilir.

Azadistan Devleti önemli eğitim işlerine de imza atmıştır. 1897'de Azerbaycanlı bir kısım aydınlar, din adamları, gazeteciler ve iş adamlarının desteğiyle bir “Maarif Encümeni” kurulmuştu. Ne var ki bu encümen Osmanlı ordusunun Tebriz'i işgali sırasında kapatılmıştı. Azadistan döneminde söz konusu encümen yine açıldı ve Hiyabanî'nin yandaşlarından biri olan Mirza Ali-Asgar Han Sertipzade bu encümenin başkanı seçildi. Eski okulların açılmasının yanı sıra pek çok yeni okul da açıldı. 1906'dan önce Tebriz'de toplam 20 okul vardı. Bu okulların 19'u özel sadece biri (Muhammediye) devlete bağlı idi. Meşrutiyetten sonra 1920'ye kadar çalışan okulların sayısı 30'a ve devlet okullarının sayısı 17'ye yükseldi. Devlete bağlı okulların 11'i Azadistan döneminde kurulmuştu.²⁰²

Bu sırada 28 Mayıs 1918'de Kuzey'de, Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade başkanlığında kurulmuştu. 4 Haziran 1918'de Batum'da, Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcileri Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski ile Osmanlı Hükümeti adına Adliye Nazırı Halil Bey ve 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa arasında yapılan askeri yardım anlaşması gereğince, 5. Kafkas Kolordusu, Gümrü üzerinden Kuzey Azerbaycan'a hareket ediyordu. Bu

---

²⁰¹ Arif Keskin, “Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabanî”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 16

²⁰² Afşarlı, “Azadistan Hükümetinde Kültürel ...”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, s. 57

arada Van ve Kerkük üzerinden diğerk Türk askerî birlikleri de Güney Azerbaycan'a girmeye başlamışlardı. Hedef, Rus ve İngilizlerin Kafkasya ve İran'daki emperyalist emellerine son vermek, İran'daki Kaçar-Türk devletine ve Kafkasya'daki Azerbaycan-Türk devletine yardım etmektir.

18 Haziran 1918'de Ali İhsan Paşa kuvvetleri Tebriz önlerine geldi. Tebriz halkı ellerinde Türk bayrakları ile şehrin dışında paşayı karşılayarak şehrin anahtarlarını teslim ettiler. Kaçar prenslerinden Macid al-Saltana, Tebriz Umumî Valiliğine tayin edildi.

Prens Macid al-Saltana'nın umumî vali tayini, İran Azerbaycan'ını kontrol altında tutan Cumhuriyetçi Demokrat Partiyi memnun etmedi. Parti, Şeyh Muhammet Hiyabanî başkanlığında Osmanlı kumandanlığına müracaat etti. Heyetle subaylar arasında tartışma çıktı ve kumandanlık Hiyabani'yi Kars'a sürgüne gönderdi. Oysa ki Şeyh Hiyabani'nin daha sonra hayata geçireceği Türk hükümetine bu dönemde izin verilmiş olsaydı ve Güney Azerbaycan'da bir Türk hükümeti kurulsaydı, aynı dönemde Kuzey Azerbaycan'da kurulmuş bulunan Türk Cumhuriyeti ile birleşerek Azerbaycan'ın bölünmüşlüğüne son verilebilirdi²⁰³.

Bu sırada I. Dünya Savaşı sona ermiş, Kuzeyde Nuri Paşa kuvvetleri ve Güneyde Ali İhsan Paşa kuvvetleri tüm Azerbaycan'dan çekilmeye başlamışlardı. İbrahim Cihangiroğlu başkanlığında Kars'ta Elviye-i Selase vilayetlerini içine alan "Cenubi Garbi Kafkasya Cumhuriyeti" kurulmuş ve Şeyh Muhammet Hiyabanî Tebriz'e dönmüştür. Haziran 1919'da Tebriz, İngilizlerin desteği ile yine İran hakimiyetine girmiştir.

7 Nisan 1920'de Demokrat Parti "Azadistan" Devletini ilan etti. Şeyh Muhammet Hiyabanî, isyan bayrağı altında toplanan halka şöyle sesleniyordu: "Biz, hakıyla bizi temsil eden bir hükümet istiyoruz". Bu ilke ve istekle toplanan halk, İran Azerbaycan'ında ordudan başka bütün idareye el koydu ve Tahran hükümetinin memurlarını işlerinden uzaklaştırdı.²⁰⁴

²⁰³ Karaca, "Azerbaycan ve İran Türklerinin Aktüel ...", *Azerbaycan*, Sayı 254, s. 62

²⁰⁴ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 65

9 Nisan 1920’de ise mücahitler halka hitaben bir bildiri yayınladı: “Tebriz şehrinin azadlıhahları (hürriyetçileri), Azerbaycan’da bulunan Tahran hükümeti adamlarının kötülüklerine karşı başkaldırmış bulunuyorlar. Devlet memurlarından ülkede demokrasi rejimine saygı gösterenler, Anayasayı gereği ve öz anlamı gibi yürütenler ve Anayasanın maddelerine harfi harfine uymak için gereken inancı verenler iş başında kalabilirler. Azadlıhahlar söz veriyorlar, her vesile ile ülkede emniyet ve asayişe riayet edecekler.”²⁰⁵

Tahran’a başkaldıranların prensipleri kısaca şöyle ifade edilebilir: “Genel huzur, emniyet ve meşrutiyetin gerçek anlamda yürürlüğe konması.” Görülüyor ki Demokrat Partinin Azadistan Devleti müstakil bir devlet olmadığı gibi, bir hükümet de değildir. Çünkü Tebriz’de idareye sadece Demokrat Parti el koymuştur. Bu hareket sırasında Kafkasya’nın siyasi sınırlarında da büyük değişiklikler olmuş, Kars’ta kurulan Cenubi Garbi Kafkasya Cumhuriyeti 1919’da İngilizlerin, Cihangiroğlu ve arkadaşlarını Malta’ya sürmeleri ile ortadan kalkmış, 27 Nisan 1920’de Bolşevikler Azerbaycan Cumhuriyetini ortadan kaldırmışlardır; sırası ile bunu Gürcistan ve Ermenistan takip etmiş ve bu arada Türkiye Evliye-i Selase topraklarını yeniden Anavatana katmıştır. Bu vaziyette Hıyabanî ve arkadaşları Tebriz ve çevresine sıkışıp kalmışlardı. Şeyh Muhammet Hıyabanî ve Demokrat Parti bolşevizme-komünizme karşıydı. Kuzeyde kardeşlerine yapılanları görmüşlerdi. Ankara Hükümeti bu dönemde zayıf ve kendi meselelerine dönüktü.

Bütün bunlara rağmen iş başına gelen hükümet bir sıra reform kanunlarını hazırlamaya koyuldu:

1- Köylülerin vergi ödemek yükümlülüğü kaldırıldı, köylüler belli bir gelirden sonra vergi vereceklerdi.

2- Devlet topraklarının köylülere ücretsiz olarak dağıtılması.

3- Vakıf toprakları ile büyük toprak sahiplerinin arazilerinin taksitle köylülere satılması ve bedellerinin mal sahiplerine verilmesi.

4- Bütün köylerde ilkokullar açılması, kasaba ve şehirlerde ilk ve ortaokulların açılması ve eğitimin mecburi olması.

---

²⁰⁵ Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, s. 165

- 5- Köy ve şehirlerde hastaneler açılması.
  - 6- 12 bin kişiden oluşan bir ordu kurulması.
  - 7- Ülkenin sanayileşmesinin teşvik edilmesi.
- gibi bazı kararlar alındı.

Bu kararlardan sonra hükümet, devleti müesseseleştirmeye ve gerçek hüviyetine yönelmeye başlamıştı. Azadistan Devletinin başkanı Şeyh Muhammed Hıyabanî 29 Nisan 1920’de halka reformlar hakkında şöyle diyordu: “Biz toplumun aşağı sırasında olan halka öz sosyal haklarını öğreterek onları bilinçlendirmeye kararlıyız. Onları bilgilendirerek, onlara ilmin silahlarını vererek öz azatlıklarının yolunu göstereceğiz. Böylelikle onlar, bu azatlığın savunulmasında sağlam duracaklar. Biz öyle bir hükümet yaratmak istiyoruz ki ona millî hakimiyet denebilsin. İstiklaliyet, azatlık; tam ve kamil olmalıdır. Bu görüşü halk kitlelerine yaymak, ulaştırmak bir fikir adamının görevidir, bu işe girişmek lazımdır. Toplumun aşağı tabakasını yirminci yüzyılın ilim ve bilgisi ve demokratik düşüncesi ile silahlandırmalıyız. Çünkü inkılabı ve ilericiliğe ancak bu yoldan gidilir.”

Nutuklarından da anlaşılacağı üzere Şeyh Muhammed Hıyabanî, demokrasiyi bir kalıp olarak benimsemekten yana değildir. Demokrasiyi yaşamak ve uygulamak için hazır olmak gerektiğini savunmaktadır. Hıyabanî, Fransız devrimini çok iyi bildiği için toplumun bir iç gelişim süreci ile devrime gitmesi taraftarıydı.²⁰⁶

Kuruluşunda meşrutiyete bağlılığı ifade olunan devlet, yavaş yavaş Hıyabanî’nin fikirleri ile tam istiklale doğru yürümeye başlamıştı. Aynı zamanda bu hareket halk tarafından da tutulmaya başlanıyordu. Ancak küçük devletlerin varlıklarını emperyalist devletlerin yanında sürdürmeleri mümkün değildi. Bunun en güzel örneği kısa zamanda var olup yeniden esaret altına düşen Kafkas devletleriydi. Politikacı değil tam bir idealist olan Hıyabanî’nin kudreti halkı istiklal fikrine götürüyordu. Kafkasya’nın jeopolitik yapısı itibarıyla aynı soydan olan Kuzey ve Güney Azerbaycan toplumları müşterek bir siyasi birlik kurma şuuruna erişmedikçe ve Sovyet Rusya ile İran’ın emperyalist istekleri yok olmadıkça küçük istiklal

---

²⁰⁶ Davut Turan, “*Hıyabanî Düşüncesinde Demokrasi ve Modernleşme*”, Güney Azerbaycan (Tanıtım), Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 72

hareketleri de yok olmaya mahkumdu. Nitekim İran ülkesini ve halkın çıkarlarını İngilizlere satan Tahran hükümeti Tebriz'deki siyasi hareketi kuşku içerisinde takip ediyordu. Kazvin cephesine Rus Kazak birliği başında Rıza Han sürülmüş, aşiretlerin Tebriz hükümetine karşı ayaklanmasını temin için de Azerbaycan'a ajanlar gönderilmişti. Yer yer ayaklanma ve karışıklıklar da başlamıştı. Genç devlet ordusuna bu ayaklanmaları bastırmak ve Kazvin cephesinde İran askeri birliklerini durdurmak görevini vermişti. Tebriz'de sadece Hüseyin Han komutasında bir jandarma birliği bulunuyordu.

26 Ağustos 1920 tarihinde Şeyh Muhammed Hiyabanî topluluk önünde yaptığı son konuşmasında “Tebriz, hakimiyetin millete ait olmasını istiyor. Bütün Azerbaycan bu konuda bizimle aynı duyguları paylaşıyor. Eğer Tahran bizim isteklerimize karşı çıkarsa ‘Radikalizm’ ilkelerine göre Azerbaycan’ı yeniden inşa ederiz. Biz, bütün Azerbaycan’da demokrasi hürriyetini istiyoruz. Eyalet ve vilayetler düşüncelerini özgürce söyleyebilmeli. Hakkımızı korurken, gerekirse canımızı veririz. Bu yolda ölmek, şerefsizce yaşamaktan daha iyidir”²⁰⁷ diyordu. Hiyabanî'nin düşüncesinde bağımsızlığın çok önemli yeri vardır. “Bağımsızlığın olmadığı yerde teceddüt (yenileşme) söz konusu olamaz. İran ve Azerbaycan bağımsızlığa kavuşmalıdır. Önceleri İran'ın da bağımsızlığına kavuşması gereğini savunan Hiyabanî, daha sonra İran'ı çeşitli iç ve dış nedenlerden ötürü kurtarmanın zor olduğu, oysa Azerbaycan'ı kurtarmanın daha kolay ve gerekli olduğu kanısına varmıştır.”²⁰⁸

Tahran'da başbakan olarak bulunan Müşirul Dövlé, Tebriz inkılap hareketini bastırmak için önce Muhammed Taki Hanı görevlendirmek istemiş fakat Taki Han bu teklifi kabul etmemiştir. Bilahare Muhbir Saltana Hidayet'i görevlendirmiştir. Tebriz'e gelirken kendisini demokrat fikirli ve Tebriz inkılap hareketine taraftar biri gibi gösteren Hidayet buraya gelir gelmez jandarma birliği komutanı Hüseyin Han ile temas kurmuştur. Hüseyin Han, Azadistan hükümetine sadakat yemininde bulunduğu halde Muhbirü'l-Saltana Hidayet'le kolayca anlaşmıştır.

²⁰⁷ Azeri, *Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyâbânî*, s. 264

²⁰⁸ Keskin, “*Azadistan Devleti ve ...*”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, s. 20

10 Eylül 1920'de Muhbirü'l-Saltana Hidayet Kazakhanede bulunan jandarma birliğine giderek Millî Hükümeti yıkmak için baskın hareketi planladılar. 11 Eylül'de birlik Alikapu denen ve hükümet merkezinin bulunduğu semte hücum ederek merkezi ele geçirdiler. Bundan sonra tek tek demokratların evlerine hücum başladı. Üç gün içinde 300 ev yağma edildi ve demokratlar öldürüldüler. Hiyabanî'nin evi de bu arada yağma edildi fakat kendisi bulunamadı. Muhbirler, Şeyh Hiyabanî'nin, Şeyh Hasan Bademci'nin evinde olduğunu haber verdiler.

13 Eylül 1920 tarihinde vali Muhbirü's-Saltana'nın yeşil ışık yakmasıyla birlikte Kazak birlikleri her türlü savunma olanağından yoksun olan Tebriz'e saldırmıştır. Saldırının daha ilk gününde geniş bir katliam yalanmış, tam 300 demokrat ailesi ile birlikte katledilmişti. Bununla birlikte vali Muhbirü's-Saltana, Şeyh Muhammet Hiyabanî'nin dirisine 5000 tümen (dönemin İran para birimi), ölüsüne 1000 tümen ödül koymuştu. Şehrin düşmesinden hemen bir gün sonra yani 14 Eylül'de Hiyabanî yakalanıp kurşunlanarak şehit edildi. Hiyabanî'nin cansız vücudu, merdiven üzerine konularak Tebriz sokaklarında dolaştırılmış daha sonra da bir süre vali Muhbirü's-Saltana'nın karargâhı önünde sergilenmiştir. Kendisine yas tutulmasına bile müsaade edilmeyen Şeyh Muhammed Hiyabanî, Tebriz'in Sorhab (Bugünkü Makberetü'ş-Şuara – Şairler Mezarlığı) mezarlığında defnedilmiştir.²⁰⁹

Şeyh Muhammed Hiyabanî'nin şehadetinden sonra mücahit ordu yer yer mücadeleye devam etti ve üç ay sonra özgürlük mücadelesi Rıza Han tarafından bastırıldı. Azerbaycan Türkünün mücadele azmini ve inatçılığını bilen emperyalist Sovyet Rusya Lâhuti başkanlığında 150 kişilik bir komünist ekibini Güney Azerbaycan'a gönderdi. Özgürlüğe hasret fakat komünizme düşman olan demokratları harekete geçiremediler. 5 Eylül 1922'de Lâhuti ve ekibi eli boş Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine döndüler. Demokrat Parti'nin fikirleri halka öylesine etki yapmıştı ki seneler sonra bu fikirler yeniden su yüzüne çıktı.

Hiyabanî'nin Azadistan devleti Azerbaycan millî mücadelesini yeni bir aşamaya taşımıştır. Azerbaycan, İran bütünü içerisinde kendi refahını, ilerlemesini

---

²⁰⁹ Nebioğlu, "Millî Mücadele ile Özdeşleşmiş Bir Yaşam ...", Güney Azerbaycan (Tanıtım), Sayı 4, s. 54

ve özgürlüğünü bulamayacaktır. O, Azerbaycan millî mücadelesinde ayrılma düşüncesinin temelini atmıştır.²¹⁰ Hareketin amacı ve hareketin niteliği hakkında ne kadar çeşitli görüş belirtilirse belirtilsin kesin olan bir şey varsa o da, Hiyabanî'nin bu hedeflerini Azerbaycan çerçevesinde gerçekleştirmek istemesi olmalıdır. Bu bağlamda onun bu hareketlerini millî hareket olarak tanımlamak doğru olacaktır.²¹¹

1920'deki bu 6 aylık hareket nispeten kuvvetli olmasına rağmen o kadar çabuk da yenilgiye uğramıştı. Abdul-Hüseyn ve Nahidi-Azer, Şeyh Muhammed Hiyabanî hareketinin yenilgisini çok güzel açıklamaktadırlar, onların söylediklerini maddeler halinde özetlemek gerekirse:

1) Milli burjuvazinin zayıflığı. Zayıf olan milli burjuvazi hareketin dayanacağı bir belkemiği konumundaydı ancak burjuva kesimi her ne kadar özverili davransa da kendi tarihi gelişiminin zaafı yüzünden bu hareketi yeterince destekleyip milli bir özgürlük hareketi kimliğinden demokratik burjuva devrimine dönüştüremediler.

2) Hareketin lider kadrosu içinde anlaşmazlık ve bu kadro içinde tam bir ideolojik birliğin olmayışı. Çok farklı gruplardan oluşmuş olan Azerbaycan Demokrat Partisi devrimi ileri götürmek için ortak bir düşünce ve yönetime sahip olamamışlardı.

3) Hiyabanî, Vusuk üd-Dövle ve veliaht Muhammed Hasan Mirza tarafından desteklenen Kazakların askeri gücünü önemsememiş ve onları silahsızlandırmamıştı. Arkadaşları Şeyh'i ne kadar uyardıysa da Şeyh, Kazakların Azadistan hareketine hücum etme gücüne sahip olamayacakları inancını taşıyordu.

4) Ayaklanmanın çatışma taktikleri pasif savunmacı bir niteliğe sahipti. Çünkü Hiyabanî kendi düşüncesinin pratiğe dökülmesi için güç kullanımına gerek olacağına inanmamıştı. 400 kişilik jandarma gücüne ise gereğinden fazla güvenmişti.

5) Daha önce işlemiş bulunduğumuz Settar Han'ın ve Bağır Han'ın dramatik yaşamlarına hiç dikkat etmemiş, Aynü'd-Dövle ve Muhbirü's-Saltana gibi iki yüzlü

---

²¹⁰ Keskin, "Azadistan Devleti ve ...", *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, s. 20

²¹¹ Güneylî, "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da ...", *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, s. 36

oldukları herkesçe bilinen kişilere güvenerek onların Tebriz'e girişlerine izin vermişti.

6) Hareketin Tebriz ile sınırlandırılması. Azadistan hareketi önce Tebriz'de demokratik bir hükümet kurmak bunu daha sonra ülkenin diğer noktalarına yaymak amacını güdüyordu. Oysa daha ilk baştan hareket yaygınlaştırılıp geniş bir zemine yayılsaydı tüm baskıyı Tebriz yüklenmek durumunda olmayacaktı.

7) Hareketin propaganda gücü yeterli değildi. Bu propaganda genelde sadece "Teceddüt" gazetesi ile sınırlı kalmıştır.²¹²

Son olarak İran ile çok farklı olmalarına rağmen Batı modeline çok fazla özenilmiş olduğunu da söylemek gerekir.

3.3 Pişeverî ve Demokratik Azerbaycan Hükümeti

1925 yılında, resmen 1906 Anayasasını uygulamak şartıyla Şahlık tacını giyen General Rıza Han, kısa bir süre içinde tam bir diktatör olmuştu. Milli iradenin temsilcilerini aldatıp o iradeye karşı gelen bir şaha karşı muhalefetin olması da kaçınılmaz oluyordu. Başta Musaddık ve dört arkadaşı mecliste General Rıza aleyhine oy kullanmış ve Kaçar Hanedanının, İngilizlerin yardımı ile devrilip, General Rıza'nın Şah ilan edilmesi İran toplumunda da sert tepkilere yol açmıştı. Halk, senelerce Kaçarlara karşı hürriyet mücadelesi vermişti ancak böyle bir oyuna gelmemişti.

Rıza Şah, Azerbaycan için özel bir politika gütmeye başlamıştı. Ülkeyi dört idari kısma ayırdı. Tebriz'i veliaht merkezliğinden çıkardı. Evvelce Kaçar sülalesinin bütün veliahtları Tebriz'de valilik yaptıklarından Azerbaycan özel bir imtiyaza sahipti. Ancak bu hak da Rıza Şah tarafından ellerinden alınmıştı.

---

²¹² Abdul-Hüseyn ve Nahidi Azer, "Azadistan Hareketi Yenilgisinin Anatomisi", Çeviren: P. Rıza, Güney Azerbaycan (Tanıtım), Sayı 4, İlkbahar 2005, s. 61 – 63

Rıza Şah, Türkiye’de Atatürk’ü ziyarete gidip döndükten sonra devletin resmi dilinin Farsça olduğunu ilan etmiş, Türkçe dilekçe vermeyi ve resmi dairelerde Türkçe konuşmayı yasaklamıştır. Okullardaki Türkçe eğitim kaldırılmış, Türkçe gazete ve kitap yayımı da yasaklanmıştır. Bize öyle geliyor ki Rıza Şah, Atatürk’ün milliyetçiliğinden ve bunun İran’a olası etkisinden korkmuştu. Türk’ten ve Türk milliyetçiliğinden korkan Şah, koyu bir Fars milliyetçisi kesilmiş, on asırdır devleti idare eden ve cemaat ayrımı yapmayan kökleşmiş bir politikayı alt üst etmişti. Türk ve Fars edebiyatı, İran’da yüzyıllar boyu yan yana gelişmişken, Türkçeye ve Türk edebiyatına yasak geliyordu. Rıza Şah’ın, Atatürk’ten kesin olarak etkilendiği de su götürmez bir gerçektir. Zira Atatürk’ün Türkiye’de uygulamaya geçirdiği yeniliklerin hemen hepsini çok az bir değişiklik ve yine çok az bir gecikmeyle İran’da uygulamaya geçiriyordu.²¹³

Tebriz ve Güney Azerbaycan, İran’ın en hareketli ticari merkezleri iken; Rıza Şah, bu bölge halkının Türkiye ve Rusya ile ticari ilişkilerini yasaklamış, bu yüzden de özellikle Tebriz’de ticari hayat yok olmaya başlamıştı. Bu bağlamda ticaret erbabı Azerbaycan’ı terk ederek İran’ın diğer bölgelerine taşınmaya başlamıştır. Sadece bu dönemde Tebriz’den Tahran’a en 25.000 kişi taşınmak zorunda kalmıştır.

Rıza Şahın politikası yüzünden iktisaden çöken Azerbaycan’da halk sefaletle sürükleniyordu, işsizlik çok artmıştı. Devlet teşviki ile Azerbaycan’a afyon sokuldu, serbestçe satılmaya başlandı. Ürünlerinin pazarı olmadığından kentliler gibi köylüler de kısa sürede sefalet içine düştü, devlet alımları ise oldukça düşük fiyatlardan yapıyordu. Rıza Şah, Azerbaycan’a bir metre bile demiryolu yaptırmazken ülkenin diğer eyaletlerinde demiryolu inşa çalışmaları hızla devam ediyordu. Sefalet içinde bulunan Azerbaycanlı erkekler çalışmak için diğer şehirlere göç etmeye başlamışlardı. Tahran’da yeni gecekondu mahalleleri doğuyor ve maalesef bunların sakinleri Türkler oluşuyordu. 1673’lerde Tebriz’in nüfusu 550 bin iken ve bu nüfus Kaçarların son döneminde sabit kalmış iken 1945’de Tebriz’in nüfusu 213 bin olarak tespit edilmiştir.

---

²¹³ Hadi Vekili, “1920 – 1940 Yıllarında Ortadoğu’daki Kültürel Söylemler”, Tarihten Günümüze Türk – İran İlişkileri Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 93

Bütün İran’da ve Azerbaycan’da şehir, kasaba, mahalle, köy, dere, tepe, dağ, kabile, aşiret vs adlar değiştirilmeye başlandı. Türkçe isimler yerini Farsçaya terk etti. Tebriz’de üç erkek lisesi varken bu sayı bire indirildi ve “Debristan-i Firdevsi” adını aldı. Türkiye’ye okumak için giden çocuklara izin verilmesi veyahut harçlık gönderilmesi engellendi.

Azerbaycan’ın ve Azerbaycan Türklerinin haklarını müdafaa eden şahsiyetler sürüldüler, hapsedildiler, öldürüldüler. Zayıf karakterliler ise yüksek maaşlarla diğer eyaletlere tayin olundular. General Tahmasbi bu yüzden hayatından oldu. Cafer Pişeverî bu yüzden 1930’da hapse atıldı ve tam 11 yıl hapis yattı. Musaddık da 1938 de yine aynı şekilde hapsedildi.

Türkiye’de Türkler, Atatürk sayesinde sürekli bir yükseliş halindeyken, dost olarak bakılan Rıza Pehlevi, İran’da Türkleri inkıraza uğratmak için her türlü yola başvuruyordu. 1100 senelik Türk tahtında artık bir Türk düşmanı oturmaktaydı. Şah, artık Anayasayı da bir kenara atmış, dalkavuklardan oluşan bir meclise sopa ile hükmediyordu.

Bu sırada Avrupa’da II. Dünya Savaşı başlamıştır. Almanya’nın 22 Haziran 1941’de Sovyet Rusya’ya saldırması üzerine, İngiltere ve Amerika, Rusya’ya askeri yardım yapmaya karar verdiler. Bu yardım yolu için İran seçildi. İran bu dönemde Almanya taraftarı bir politika takip ettiğinden, Rusya’ya yapılacak yardımın kendi topraklarından geçirilmesine izin vermedi. Bunun üzerine Sovyet Rusya ile İngiltere, İran’a asker sevk ederek bu ülkeyi işgalleri altına aldılar. Ancak bu işgal de iyi bir görüntü vermediğinden bu iki devlet 29 Ocak 1942’de İran’la bir ittifak anlaşması imzaladılar. Güya İran bu ittifak çerçevesinde Sovyet ve İngiliz askerlerinin topraklarında bulunmasına ve Sovyetlere yapılan yardımın kendi toprakları üzerinden geçirilmesine izin vermekteydi²¹⁴. Rıza Şah ise tahtından feragat ettirilerek bir İngiliz zırhlısı ile Morris adasına sürgüne gönderildi. İngiliz ve Rusların yardımıyla tahta oturan Rıza Şah Pehlevi, bu defa onların müdahalesi sonucu tahtından olmuştu. Rıza Pehlevi 1944 yılında sürgünde öldü.

---

²¹⁴ *Türk – İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, s. 92

İşgal ordularının İran'a girişi ile birlikte bütün siyasi mahkumlar veliaht Muhammed Rıza Pehlevi'ye yapılan baskı sonucu serbest bırakıldılar. Bunlar arasında Cafer Pişeverî ve Dr. Muhammed Musaddık da bulunuyordu. Tahran'a bir de Amerikan birliği yerleşmişti. İşgalciler Üçlü Antlaşma gereğince mütareke imzalanınca, altı ay içinde İran'ı terk edecekler ve İran'ın iç işlerine karışmayacaklardı. İkinci Dünya Savaşı süresince müttefikler bunlara dikkat ettiler, diktatör Rıza Han'ın sürgüne gönderilmesi, hürriyetlerin yeniden iadesine sebep olmuş, siyasi mahkumlar serbest bırakılmış, gazeteler çıkmaya, partiler kurulmaya başlamıştı.

Seyit Cafer Pişeverî hapisten çıkışını hatıralarında şöyle anlatır: “Eylül 1941'de en son kaldığım Kâşan zindanından salıverilerek Tahran'a geldiğim ve Süleyman Mirza Muhsin İskenderi'nin evinde toplandığımız zaman İran'da inkılapçı teşkilat, basın, dernek vb. hiçbir şeyin kalmadığını gördüm.”

Böyle bir intikal devresinde hürriyetçilerin bir araya toplanması dahi tehlikeli bir işti. 11 yıl boyunca hapiste yatan Pişeverî ise mücadele etmekte kararlıydı. Türkçe neşriyat yasak olduğundan çok partili demokrasiye taraftar Farsça “Ajir” isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Ajir, 23 Mayıs 1943'te çıkmaya başladı. Pişeverî aynı dönemde İran Demokrat Partisine girdi. İran Demokrat Partisi, 1905 – 1911 inkılabında kurulmuş olan “Demokrat Parti”nin devamı idi²¹⁵. Bu dönemde parti genel başkanı Kavam'dı. Parti Genel Merkezi, Pişeverî'yi meclisin 14. dönemi için Tebriz'den aday gösterdi. Pişeverî'nin Tebriz'den aday gösterilmesi Şah ve çevresini şaşkına çevirmişti. Azerbaycan eyaletinde Demokrat Partinin bu gelişmesi meyvelerini seçimde verdi. Cafer Pişeverî ve arkadaşları Tebriz'den milletvekili seçildiler. Muhammed Rıza Pehlevi ve etrafındakiler, Pişeverî ve arkadaşlarını meclise sokmak istemiyorlardı. Büyük entrikalar dönmeye başladı. Meclisteki milletvekillerinin bir kısmı ikna edilirken bir kısmı da tehditle Haziran 1944'te 47 lehte, 48 aleyhte oyla Tebriz milletvekillerinin mazbatalarını reddetti. Bu büyük bir skandaldı, zira Şah milli irade ile resmen alay ediyordu, yani Şah, tam anlamıyla babasının oğlu idi. Pişeveri de mücadelesinden dönmeyecektir. İran Demokrat Partisi Genel Merkezi ile mutabık kalarak Azerbaycan Demokrat

²¹⁵ Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, s. 183

Partisinin ilk kongresini yapmak üzere Tahran'dan Tebriz'e döndü. Azerbaycan'dan Tahran'a binlerce telgraf yağıyordu. Mazbataların reddi Azerbaycan'da şok etkisi yaratmıştı. İran'da hürriyetin kalesi Azerbaycan; yeni bir mücadeleye, saltanatın basiretsizliği yüzünden zorla itiliyordu.

Azerbaycan Demokrat Partisinin ilk kongresi toplandı. Başkanlığa adaylığını koyan Pişeveri, kongrede başkan seçildi. İran'da demokrasinin yerleşmesi için kararlıydı. Tahran'daki demokrasi düşmanı zihniyeti yok etmek gerekiyordu, bu hedefe mutlaka varılmalıydı.

Tebriz'de toplanan Demokrat Partinin 2. kongresinde Azerbaycan'ın geleceği ile ilgili çok önemli kararlar alındı ve bir bildiri yayınlandı. "Azatlık yolunun mücahitleri olarak Azerbaycanlıların şiarları bütün İran halklarının şiarı olacaktır" prensibini ilan ediyor ve Pişeveri bu vesileyle Azerbaycan gazetesinde şöyle yazıyordu: "Biz İran'ın istiklal mülk-i tamamıyetine saygılıyız. Ona herhangi bir yönden yapılacak tecavüzü biz de göğüsleyeceğiz. Bununla birlikte milletimizi, öz dilimizi, öz adet ve merasimlerimizi (geleneğimizi), özelliklerimizi İran'ı ihmal etmemek şartı ile savunacak ve devamızdan vazgeçmeyeceğiz."

Kongrede bir "Halk Kongresi" toplanması karara bağlandı. Azerbaycan'ın bütün il, ilçe, bucak ve köylerinden seçilerek gelen 744 kadınlı-erkekli delege ile toplanan bu kongrede, Pişeverî "Genel durumumuz ve kongrenin vazifesi" konusunda uzun bir tebliğde bulundu ve sözlerini: "Biz artık özümüzü idare etmek istiyoruz. Biz Azerbaycan'ı İran'dan ayırmayıp iç işlerimize muhtar olmak istiyoruz" diyerek bitirdi.²¹⁶ "Halk Kongresi" İran'ın tamamıyet-i mülkiyesi ve istiklali gözetilmekle birlikte Azerbaycan özünün iç işlerinde muhtar olmaya ve bundan ötürü millî bir hükümet kurmaya haklıdır, kararını verdi. Kongre, siyasî gidişata uygun ve Azerbaycan ile İran halklarının faydasına gördüğünden özünü "Kurucu Meclis" ilan etti. Azerbaycan'ı yeni demokratik rejim esasında idare etmek için 39 kişiden ibaret bir "Millî Heyet" seçerek bu heyete Azerbaycan halkının istek ve ihtiyaçlarını hayata geçirebilmesi için gereken bütün tedbirlerin alınması

---

²¹⁶ Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, s. 189

önerisinde bulundu²¹⁷. Kurucu Meclis bunun haricinde, Demokrat Parti'nin programını da müzakere ederek kabul etti, böylece Demokrat Parti programı millete mal edilmiş oluyordu. Bu suretle artık Azerbaycan'da demokrasi rayına oturuyordu. Bütün İran basını Azerbaycan inkılabını destekliyordu. Azerbaycan 15. meclis seçimlerinin yapılmasını istiyor ve bütün İran'da 1906 Anayasasının tatbikini öngörüyordu. Bu anayasaya göre bütün eyaletlerde "Encümenler" kurulmalıydı.

Kurucu Meclis görevini bitirdikten sonra Millî Heyet Azerbaycan Parlamentosunu kurmak üzere faaliyete geçti. Bütün siyasi partilere seçimlere girme hakkı tanındı. Demokrat Parti seçimlerde Tebriz'den 43.951 oy aldı. Seçimler bittikten sonra "Azerbaycan Muhtar Hükümet Parlamentosu" toplandı. Bu toplantıda Millî Heyet bütün yetkilerini parlamentoya devretti. 21 Azer 1324'te Azerbaycan Muhtar Hükümeti teşekkül etmiş oluyordu (21 Mart 1945).²¹⁸ Bu hareketin önderlerine göre oluşturulacak cumhuriyetin doğu ve batı sınırları Enzeli Limanı'ndan başlayıp Reyazirdılar, Mencil, Kazvin, Hemedan ve Kirmanşah'tan geçmekte ve Irak sınırına kadar ulaşmaktaydı²¹⁹.

14. mecliste Tebriz milletvekillerinin mazbatalarının reddi ve akabinde Tebriz'de, Azerbaycan Demokrat Partisi Kongrelerinin ve Millî Meclisin toplanması üzerine Başbakan Sadrü'l-Eşrefeyn 15 Mart 1945'te şöyle diyordu: "Ben Azerbaycan'a gidip Azerbaycan'ı, Azerbaycanlıların başına yıkacağım". İşte Azerbaycanlıların millî iradesine Tahran'ın bakışı buydu. Yapılacak başka bir şey kalmamıştı, Azerbaycan Türkü kendi meselelerini yine kendisi halledecekti.

Muhtar Azerbaycan Parlamentosunun toplanmasına mani olmak amacıyla Tahran hükümeti, Tebriz, Hoy, Eher, Miyandab, Serab, Erdebil jandarma kuvvetlerine hürriyet hareketini bastırmak için emir yollamıştı. Millî Heyet'in aldığı bir kararla, Fedai Teşkilatı'nın yardımı ile bu birliklerin silahları ellerinden alınmış ve böylece müesseseseleşme emniyet altına alınmıştır. Bu silahlar, kurulmasına başlanan Azerbaycan ordusunun malı olmuştur. Artık Tahran'daki merkezi

---

²¹⁷ Aynı yer.

²¹⁸ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 95

²¹⁹ Şamil, "Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*, *Cilt 3*, s. 142

hükümetin de yapacak pek bir şeyi kalmamıştı. Tek çıkar yol; 1906 Anayasasına göre Azerbaycan'ın muhtariyetini tanımaktı. Merkezî İran hükümeti müzakerelerde bulunmak üzere Tebriz'e bir heyet yollamış, Şah, Başbakanlığa Kavamü'l-Sultana'yı getirmiştir. Artık iktidar İran Demokratik Partisinin eline geçmiştir. Kavam, Muhammet Rıza Pehlevi'nin en yakın adamıdır ve bu devrelerin en uzun süre Başbakanlık görevini yapmıştır.

Millî Meclis, milli iradeyi eline alır almaz S. Cafer Pişeveri'yi başbakan tayin etti. Pişeveri hükümeti ve programı Millî Meclis'te kabul edilerek hükümete güvenoyu verildi. Hükümette Dışişleri Bakanlığı bulunmuyordu. Pişeveri güvenoyundan önce buna cevaben, İran devletinden ayrılmak niyetinde olmadıklarını ve Azerbaycan'ın, İran'ın bir parçası olduğunu, bu bağlamda dışişlerin İran merkezî hükümetince yürütüleceğini ifade etti.

Pişeveri önderliğindeki hükümet özellikle kültür ve eğitim alanında önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Kısa sürede Azerbaycan Türkçesi ile eğitim ve öğretim başlatıldı. Türkçe gazete, dergi ve kitaplar yayımlandı. Tebriz Üniversitesi kurularak burada da Türkçe eğitim ve öğretim başlatıldı. Tebriz'de bir "Şairler Meclisi" oluşturuldu, burada okunan şiirler toplanarak 1945 yılında bir antoloji hazırlandı²²⁰. Yeni okulların, hastanelerin ve diğer kamu binalarının inşasına hız verilmişti. Topraksız köylülere toprak dağıtılarak, gençlere iş sağlanarak Güney Azerbaycan hızla yükseltilmeye başlanmıştı.

Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken II. Dünya Savaşı sona ermişti. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz anlaşma gereği Müttefikler savaş bitiminde en geç 6 ay içerisinde İran'ı terk edeceklerdi. İngiliz ve Amerikalılar ülkeyi savaş bitiminde gecikmeden terk ederken Rus Kızılordu birlikleri İran'ı terk etmemiş, özellikle Azerbaycan bölgesinde kalarak bir nevi Pişeveri hükümeti için bir emniyet bölgesi oluşturmuştur. İran Hükümetinin 19 Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne yaptığı şikayet üzerine 6 Mayıs 1946'da İran ile Sovyetler birliği arasında Rus birliklerinin İran'dan çekilmesi hususunda bir anlaşma imzalanmış, 9

---

²²⁰ Bilgehan A. Gökdağ, "*İran Türklerinde Ana dili Problemi*", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği (Muzaffer Özdağ'a Armağan)*, Cilt 4, s. 121 – 122

Mayıs'ta da bu birlikler ülkeyi terk etmişlerdir²²¹. Bu dönemde Pişeveri Hükümeti de Azerbaycanlıların haklarını korumayı amaçlayan bir anlaşmayı 14 Haziran 1946'da İran ile akdetmeyi başarmıştı.²²² Ancak Şah, Azerbaycan'ın desteksiz durumundan istifade etmek istiyordu ve bu amaçla hızla büyük bir ordu toplayarak Demokrat Azerbaycan üzerine yürüyüşe geçti. 15 Aralık 1946'da İran ordu birlikleri Tebriz ve Urmiye'ye girdiler²²³, böylece Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin siyasi hayatı da sona eriyordu. Bu olay Şahlık dönemi boyunca "İran Ordu Günü" olarak kutlanmıştır.²²⁴

Pişeveri başkanlığındaki bu hareketin böyle kanlı bir şekilde sona erdirilmesi İran Azerbaycanlıları arasında büyük bir göç dalgasına neden oldu²²⁵. Başta aydın kesim olmak üzere birçok Güney Azerbaycan Türkü yurtlarını terk ederek Sovyetler Birliği, Türkiye, Avrupa ve Amerika'ya yerleştiler. Pişeveri'nin bu hareketi ve sonrasında yaşanan olaylar İran ve Dünya siyasi tarihine "Azerbaycan Krizi" (Bohran-e Azerbaycan) olarak geçecektir.²²⁶

Tüm bu yaşanan gelişmelerden sonra S. Cafer Pişeveri, çareyi Kuzey Azerbaycan'a kaçmakta buldu. Ancak tehlike arz eden S. Cafer Pişeveri 11 Temmuz 1947'de trafik kazası süsü verilen bir cinayet sonucu öldürüldü

Demokrat ya da diğer adıyla Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti için o günün şartları çerçevesinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Türkiye, komşusu İran'daki bu gelişmeleri dışarıdan izleyerek Pişeverî hareketini bir başkaldırı olarak nitelendirmiş²²⁷, hareketin Sovyet Rusya ve Kızılordu tarafından aleni bir şekilde desteklenmesi, hareketi gerçekleştirenlerin başta Pişeverî olmak üzere çok büyük kısmının Tudeh (İran Komünistleri) Partisi üyesi olmaları gibi sebeplerle bu hareket

---

²²¹ İsmail Kayabalı – Cemender Arslanoğlu, "İran Türkleri", Azerbaycan, Yıl 26, Sayı 223 (İran Türkleri Özel) s. 44

²²² Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 52

²²³ Charles Hostler, "İran Azerbaycanlıları", Türk Yurdu, Sayı 285, s. 14. Bazı kaynaklar bu tarihi 12 Aralık olarak verilmektedir.

²²⁴ Bkz. *Azerabadegân İran Ordu Günü*, İran Büyükelçiliği, Ankara 1966

²²⁵ Ziya Yamenoglu, "Türkiye de Azerbaycan Diasporu ve İstifade Olunan Lobbi Metodları", Azerbaycan Dünyası, Sayı 2, s. 30

²²⁶ Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945 – 46) ve Seyit Cafer Pişeverî", Tanıtım, Sayı 1, s. 7

²²⁷ "İran Asileri Rusya'ya Kaçtı, Kuzey İran'da Sükûnet Tamamen Teessüs Etti", Tanin, 16.12.1946

bir Komünist hareketi olarak görülmüştür. Hatta olayın gerçekleştiği dönemlerde Türk halkının da İran Hükümeti lehinde olduğu görülmektedir. Örneğin “Tanin” gazetesi Tebriz’e giren İran ordusunun Azerbaycan halkı tarafından sevinçle karşılandığını²²⁸ belirtmiştir.

Yine de mahiyeti ne olursa olsun Pişeverî ve Demokratik Azerbaycan Hareketi bir İran Türk hareketiydi ve esas amaç İran’da otonom bir Türk devletinin oluşmasıydı. O dönemdeki uygulamalara da bakıldığında bu daha iyi anlaşılacaktır. Sonuçlar bakımından da Pişeverî hareketinin İran Türklüğü açısından olumlu gelişmelere sahne olduğu açıktır. Türkçe eğitime geçilmesi, okulların kurulması, basın yayın hayatında Türkçenin kullanılması, Güney Azerbaycan’ın bayındırlık açısından imarı, hastaneler vs. İran Türkleri açısından Pişeverî dönemimin olumlu yönleri olmuştur. Bu bağlamda doğru ya da yanlış değerlendirmesinden önce konuya bu perspektiften bakmak yerinde olacaktır.

---

²²⁸ “Azerbaycan Ordusu Dün Teslim Oldu, Pişeveri Rusya’ya Firar Etti”, Tanin, 12.12.1946

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

PEHLEVÎ DÖNEMİ SONRASI İRAN TÜRKLERİ

Pişeverî ve Demokratik Azerbaycan hareketinden sonra İran Türkleri üzerinde Şah diktatörlüğünün daha da arttığını görüyoruz. Şah, İran Türklerini kendisi için en büyük tehlike olarak görmekteydi. Kaldı ki bu; hakimiyeti, Türk Kaçar hanedanından gasp etmiş, son yarım yüzyılda ülkede Türklerin üç büyük özgürlük mücadelesini görmüş olan Şah için de doğal sayılmalıdır.

4.1. Pehlevî Döneminde İran Türkleri

Bu dönemde yaygınlaşmaya başlayan milliyetçilik dalgası Pehlevî İran'ında kendisini "Pan-Farsizm" olarak buldu. Daha önce kaydettiğimiz üzere bu düşünce doğrultusunda, yönetimi, dini, dili, kültürü tek olan bir İran vücuda getirilmek istenmiştir. Rıza Han'ın başlatarak en sıkı şekilde uyguladığı bu Farslaştırma hareketinde başta Tahran olmak üzere Fars eyaletleri, Türk nüfusun yoğun olduğu yerlere nazaran bilinçli bir şekilde güçlendirildi. Yapılan yatırımlar hep Fars bölgelerinde olmaktadır. Türkçe bilinçli bir politika ile geri plana itilmekte, Türk dil

ve kültürü eritilmeye çalışılmaktaydı. İran'da Farşlığı her şeyden üstün tutan bu zihniyet Türkleri “Türkeher” (Eşek Türk) olarak nitelemekten geri de kalmıyordu.²²⁹

İran'da Türkler, iktidarda oldukları uzun dönemde Farşları ya da diğer etnik unsurları dışlayan ve Türk kimliğine dayalı bir devlet kurmamışlardır. Türk iktidarlar Farş kültür ve diline her zaman saygılı olmuşlar hatta Farş dilinin gelişmesi için ellerinden geleni yapmışlardır.²³⁰ Daha sonra iktidarı ele geçiren Farş milliyetçileri çok daha farklı davranmışlardır. Türk kimliğini yok etmek için çeşitli boyutlarıyla bir asimilasyon süreci başlatmışlardır. Türk hanedanlarının saygın davranışlarına matuf kalan Farşların iktidarı ele geçirdikten sonra Türk karşıtı politikalar sergilemeleri Azerbaycan-Türk kimliğinin siyasal düzeyde oluşmasının da esasını ve tarihsel bilincini teşkil etmektedir.²³¹

Pan-Farşizmin temel dayanağı “Aryen” teorisidir. Bu teoriye göre İran'da yaşayan halklardan Kürtler, Ermeniler gibi kavimler de aslında Farşlar gibi “Ari” ırka mensuplardır, yani kardeşirler. Azerbaycanlılar da aslında Ari ırktandırlar ancak bunlar Moğollar tarafından zorla Türkleştirilmiştir. Bu iddiaların temelleri 1920'li yıllara kadar inmektedir. Pan-Farşizm teorisyenleri, Berlin'de yayınladıkları makalelerde uzun yıllar Farş Şovenizminin temelini oluşturacak ve propaganda malzemesi olacak şu fikirleri ileri sürmüşlerdir. “Milliyet, ırk ve dil ile değil, ortak vatan gelenekleri ile belirir. Şimdiki Azerbaycanlılar eski Medyalıların kalıntısı olup, ancak Türk ve Moğolların zoru ile Zerdüş dininden ve İranî dillerinden ayrılmışlardır. Azerbaycanlılara Türkçe nasıl sokulmuş ise, onların millî dilleri Farşça da ancak zorla eski mevkiini kazanabilecektir.”²³² Bunlar arasında en ünlü olanı ve Pehlevî rejiminin uygulamalarına dayanak yaptığı “Azerî-ya Zeban-e Bastane Azerbaycan” 1921 yılında Ahmet Kesrevî tarafından yazılmıştır. Kesrevî bu

²²⁹ Ahmet Karaca, “Azerbaycan Türklerinin Hürriyet ve İstiklal Hareketi”, *Azerbaycan*, Yıl 36, Sayı 259, s. 127

²³⁰ Bunun Türk hanedanları tarafından Türkçenin yasaklanmasına kadar gittiğini belirtmemiz gerekir. “1900 yılında bu cereyanların etkisinde kalan Türk-Kaçar hanedanının başında bulunan Muzafferiddin Şah, o zamana kadar Azerbaycan okullarında okutulan Türkçeyi de yasakladı. Ancak Şahın yine aynı yıl Avrupa'ya giderken İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in kendisini bu davranışından ötürü ayıplaması üzerine hemen Tahran'a bir telgraf çekerek bu uygulamayı durdurdu.”, Halid Lâziboğlu, “İran'da Ne Kadar Türk Vardır...”, *Türk Kültürü*, Sayı 211, s. 197 – 198

²³¹ Arif Keskin, “İranlılık Paradigmasının Çöküşü ve Güney Azerbaycan Millî Hareketinin Yükselişi”, *Stratejik Analiz*, Sayı 47, s. 93

²³² Mehmet Rasim, “İran Türkleri”, *Ocak*, s. 56

eserinde Türklerin Ari ırktan olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Azerbaycanlıların bir ulus olmadıkları, Azerî adıyla bir boy olduklarını ve Selçukluların İran'a gelmesiyle Türkleştiklerini ifade etmektedir.²³³ Fars şovenizminin bir Anti-Türk hareketine dönüşmesi ise başta da belirtildiği gibi Türklerin yüzlerce yıllık İran hâkimiyeti ve Farsların halen İran'daki en faal halk olan Türklerden duydukları korku ile açıklanabilir.

Bu hareketleri yakından görme fırsatı bulanlardan biri de ünlü diplomatımız Reşit Saffet Atabinen olmuştur. Meşrutiyet hareketinde İran'da bulunan Reşit Saffet, burada gördüklerini daha sonra yurda dönünce "Kara Şemsi" müstear adıyla kaleme almıştır: "Seri ateşli top ve mitralyozlarla mücehhez kuvvetler muhayyel isyanları bastırmak bahanesiyle Azerbaycan'ı mahvü perişan etmişler, yüzlerce köyü yakmışlar, kadın, çocuk binlerce Türk'ü kesmişler, silahsız denecek derecede civanmert Azeriyi kahbece kuşatıp öldürmüşlerdir. Bu faciaları gözümle gördüm."²³⁴ Pehlevî döneminde bu olaylar hiçbir zaman hızından bir şey kaybetmeden devam etmiştir. Ne var ki 1930'lardan sonra da Türkiye – İran dostluğu gittikçe kuvvetlendiği ve 1937'de Sadabat Paktı imzalandığı için, bu dönemden sonra Reşit Saffet Beyin makalesine benzer yazılar artık yazılamaz olmuştur. Acı fakat gerçek olan şu ki, bir Türkiye Türkleri, Şah'ın dostluğu adına İran Türklerinden bahsetmez olduk ve onları Şoven Farsların insafına bıraktık.²³⁵

İran'da Türklere yapılan bu baskılar dâhilinde; İran'daki Türk varlığı ve tarihi kasıtlı olarak tahrip edilmiştir. Türkçe coğrafi adlar, çocuk adları, tarihi Türk adları yasaklanmış, yerlerine Farsça isimler uydurulmuştur. Türkçe soyadı almak yasaklanmıştır. Eğitimde Türkçe tamamen bırakılıp ilkokuldan itibaren çocuklar Farsça eğitime tabi tutulmuşlardır. Bunun yanısıra yine okullarda Türk çocuklarına, asılları unutturulmaya çalışılmış, Türklük kötülenmekte ve bir barbar kavim olarak anlatılmıştır. Aşiret halinde yaşamanın kültürü dış etkilere karşı daha güçlü kıldığı gerçeğinden hareketle, göçer Türk aşiretleri zoraki iskana tabi tutulmuşlardır.

---

²³³ Bilgehan A. Gökdağ, "İran Türklerinde Anadil ...", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*, s. 122 – 123

²³⁴ Kara Şemsi, "İran'da Türk Katliamı", *Türk Yurdu*, Sayı 20, s. 55

²³⁵ Bilâl N. Şimşir, "Türk – İran Dostluğu ve İran Türkleri", *Forum*, Cilt 11, Sayı 121, s. 9

Bu Farslılaştırma siyaseti son derece çürük temellere dayanmasına rağmen yine de bazı sonuçlar elde etmiştir. Bir dönem İran Türklerinin ve bunlar içinde özellikle Azerbaycan Türklerinin kültür değerleri ile bağları koparılmış ve Azerbaycan Türkçesi bozulmaya başlamıştır.

İran'daki Türk varlığının mevcudiyeti daima Pehlevî hanedanı ve hükümetleri tarafından gizlenmiştir. Gerek resmi beyanatlar ve gerekse İran literatüründe bundan titizlikle kaçınılmıştır. Hatta öyle ki sabık Şah Muhammed Rıza Pehlevî ölümünün arifesinde kaleme aldığı “Tarihe Cevap” adlı hatıralarında bile buna bilhassa dikkat etmiştir. “Çünkü İran İmparatorluğu, değişik dil ve kültürleri olan etnik gruplardan meydana gelmişti: Kürtler, Araplar, Azerbaycanlılar, Beluciler ve diğerleri...” Dikkat edilirse bu satırlarda bilhassa (Türk ve Türkmen) isimleri zikredilmemekte sadece (Azerbaycanlı) bölgeye atıf yapan ve o bölgede yaşayan bir etnik gruptan bahsedilmektedir. Bu politika İran İslam Cumhuriyetinin de politikasıdır. Halbuki İran'da, bütün Türkler, Farslardan daha çok bir nüfusa sahiptir.²³⁶ Pehlevî döneminde gerçekleşen bu uygulamaların altındaki nedenlerden biri de özellikle Şah'ın aklını hep kurcalayan Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin kardeşliği ve bu kardeşliğin ileride doğurabileceği muhtemel sonuçlardı. Zira Şah bunu açıkça dile getirmekten de çekinmiyordu. Şah Rıza Pehlevî, Tahran'daki Türkiye Büyükelçiliği Ateşemiliteri Albay Hüsameddin'e²³⁷ bir nezaket ziyareti sırasında şu soruyu yöneltmiştir: “Türkiye'nin, İran Azerbaycan'ı eyaletinde gözü olduğu ve burasını bizden almak istediği söylenmektedir. Buna ne dersiniz?” Bu soruya karşılık ateşemiliterimiz şöyle cevap vermiştir: “Bizim, yalnız Azerbaycan eyaleti değil, bütün İran'da gözümüz vardır... Biz, kardeş İran ülkesini kendi yurdumuzdan ayırt etmiyoruz, onun bütünlüğü ve istiklali üzerine titriyoruz.”²³⁸ Bu diyalog İran yönetimini ele geçiren Farsların, Türklükten duydukları endişeyi gösteren en somut örneklerden biridir.

Şah Rıza Pehlevî'den sonra, onun yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Pehlevî de babasından aşağı kalan bir Farsçı değildi. O kadar ki kendi adının önüne

²³⁶ Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 14 v.d.

²³⁷ Daha sonra Kars Milletvekili

²³⁸ M. S. Sisyanlı, “İran'ı Parçalamak İsteyen Kimlerdir?”, *Ergenekon Yolu*, Sayı 1, Temmuz 1951, s. 18

“Aryamihr” (Aryen Güneşi) ismini almayı uygun bulmuştu. Bunun yanı sıra, Pers İmparatorluğunun mirasını gözü gibi koruduğuyla övünüyordu. Yine Pan-Farsist asimile politikasının bir aracı olarak ortaya atılan İran’ın 2500. yılı kutlamaları sırasında Persopolis’te Keyhüsrev’in mezarı başında “Rahat uyu! Biz nöbet tutuyoruz” demişti.²³⁹

İran’da Türkçülük akımı için atlama noktalarından biri de Şehriyar’ın “Heyder Baba’ya Selam” şiiridir. 1960’ların başında yayınlanan bu şiir o zamana kadar İran’da var olan ancak neredeyse bir okült dini sessizliği içerisinde bulunan Türkçeyi ayağa kaldıran bir bayrak vazifesi görmüştür.²⁴⁰ Şehriyar’ın bu şiirinden sonra özellikle Güney Azerbaycan bölgesinde Türkçe şiir yazan onlarca şair ortaya çıkmıştı. İran günümüzde de İran Türklerini başka bir millet gibi gösterme arayışı içerisinde. Buna örnek olarak, Şehriyar’ı “İran’ın Farsça konuşan Azeri dilli şairi Üstat Şehriyar”²⁴¹ olarak tanıtmaları gösterilebilir.

4.2. İslam Devrimi ve Sonrasında İran Türkleri

1979 yılındaki İslam Devrimi, İran için yeni bir dönemin de başlangıcını oluşturmaktadır. Asıl önemlisi ise artık Şahlık idaresinin yıkılmış olmasıdır, zira bu idarenin ezmeye, asimile etmeye çalıştığı en büyük kitle olan Türkler, yeni rejimin en büyük destekçisi olmuşlardı. 18 – 19 Şubat 1978’de Tebriz’de meydana gelen ayaklanma Şah rejiminin yıkılmasında önemli rol oynamıştır. İran İslam Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllarda Türklere nispi bir özgürlük sağlandığı gözlemlenmektedir.²⁴² Örneğin, 18 Haziran 1987 Çarşamba günü birçok Tebrizli için unutulmaz günlerden biri olmuştur. Bu günde Tebriz Üniversitesi’nin teşebbüsü

²³⁹ Bahman Nirumand, *İran*, Belge Yayınları, İstanbul 1988, s. 7

²⁴⁰ Şehriyar, İran’ın en büyük şairlerinden biri olarak anılmaktadır. Heyder Babaya Selam şiirini yazana kadar Farsça yazmış ve bu şekilde büyük bir ün yakalamıştır. Ünlü şiirini yazış hikayesi de anlamlıdır. Ziyaretine gittiği annesi ona “Oğul, duydum ki çok büyük şair olmuşsun, herkes senin şiirlerini bilirmiş. Ama ben senin söylediklerini anlamıyorum, oysa analar dilsiz çocuklarını bile anlar. Yazık ana diline ki o dili ben kelime kelime, hece hece işledim” der. Şehriyar bu sözler üzerine doğup büyüdüğü köyün yamaçlarına kurulu olduğu Heyder Baba dağına atfen ünlü şiirini yazar.

²⁴¹ “*İstanbul’da Yapılan Üstat Şehriyar’ı Anma Toplantısı*”, *Name-i Aşina*, Yıl 3, Sayı 1, s. 72

²⁴² Gökdağ, “*İran Türklerinde Anadil ...*”, 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, s. 124

ile “Azerbaycan Türkçesi ve Edebî Dil Üzerine Araştırmalar” adı altında büyük bir seminer tertip edilmiştir.²⁴³

Ancak bu özgürlük ortamı uzun süreli olmaz, 1980 yılının sonlarına doğru Humeyni rejimi de Türkler için eski diktatörlükten pek farklı bir yönetim olmayacağını göstermeye başlamıştır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 24. maddesi “İslâm esaslarını ve umumun haklarını ihlâl etmedikçe, her türlü neşriyât ve matbuat konularının yayını serbesttir”²⁴⁴ demektedir. Ancak maalesef bu ve buna benzer pek çok Anayasa maddesi İran Türkleri için pek de geçerli sayılmamıştır. İran’da edebi yayın yapan “Varlık” dışında gazete, dergi ya da kitapların basımı ve dağıtımını zora koşulmuş, engellenmiştir.

Gün içinde İslam Devrimi denen olay, Fars kültür ve etnik grubunun “Şia” coşkusunu ve İslam cazibesini istismar ederek İran Türklüğünü milli benliğinden, siyasi hukukundan mahrum etme emel ve politikasına yeni bir kılıf teşkil etmektedir.²⁴⁵

Bu baskıları o kadar ileri gitmiştir ki İran İslam Cumhuriyeti için, 1925’te Türk hakimiyetinin yıkılışıyla başlayan Pan-Farsist hareketin teokrat versiyonu olduğu yorumunu yapabiliriz.

İran’da “Türklük” konusunun açıktan açığa söylenmesi ve Türk milliyetçiliği dalgasının oluşarak her tarafı sarmasında en büyük etkenlerden biri Karabağ Meselesi’dir. 1980’li yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan Karabağ problemi, Kuzey Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir sınır ve toprak anlaşmazlığı sorunu olarak gündeme gelmeye başladı. Ancak 15 Temmuz 1988’de hiç beklenmedik bir olay gerçekleşti ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti’nin olağanüstü toplantısında “Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a birleştirilmesi” hakkında bir karar kabul ederek, Azerbaycan’a bu kararın kabul edilmesi için resmen

---

²⁴³ T.K.E, “Tebriz Üniversitesinde Azerbaycan Türkçesi ve Edebî Dil Üzerine Araştırmalar Semineri”, *Türk Kültürü*, Yıl 25, Sayı 294, s. 594

²⁴⁴ *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*, İstanbul 1980, s. 30

²⁴⁵ Muzaffer Özdağ, “İran Türkleri ile Kucaklaşmak”, *Azerbaycan*, Yıl 34, Sayı 254, s. 91

müracaat edildi.²⁴⁶ Bu tarihten sonra tam anlamıyla gündeme oturan Karabağ Sorunu, Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir savaş yaşanmasına ve kadim Türk toprağı olan Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan tarafından işgal edilmesine kadar gitti.

Yine bu dönemde Sovyetlerde önemli gelişmeler oldu ve 1990'da çöküş sürecine girildi. 1991'de artık bağımsız bir Kuzey Azerbaycan vardı, bu olayın da İran Türkleri üzerinde büyük bir sevinç ve aynı büyüklükte milli etki yaptığını söyleyebiliriz ancak asıl vurucu nokta yukarıda da belirttiğimiz üzere Karabağ Sorunu'dur. Zira yıllar önce bir toprak olarak yaşadıkları kardeşlerinin tüm dünyanın gözleri önünde haksızlığa uğraması, İran'daki Türklük bilincine doğrudan etki yapmış, milliyetçilik dalgası tüm İran ve özellikle Azerbaycan Türklerini sarmıştı.

Gelişen teknolojinin kitle iletişimindeki etkisi, İran Türklerinin İran'ın kapalı tavrını aşmasında büyük bir etken olmuştur. Cep telefonu, uydu alıcı, internet vs. kitle iletişim araçları artık dünyayı daha da küçültmüş, İran Türklerinin kendi konumlarını ve dış dünyayı daha iyi anlamaları yolunu açmıştır. Her ne kadar İran makamları, Türkleri bu teknolojiden mahrum etmeye çalışsa da başarılı olamamışlardır.²⁴⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti için böylesine zor geçen bir dönemde Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) başkanı Ebülfez Elçibey devlet başkanı seçildi. Elçibey'in başkan olduğu sıralarda gerekli olanı değil, doğruyu ifade etmesi, çokuluslu İran'da Fars olmayanların milli haklarının çiğnenmesinin gelecekte bu ülkenin dağılmasına neden olacağını söylemesi, İran tarafından hassaslıkla karşılanmış, hatta İran basını bu tür tezleri son derece abartarak sunmuştu.²⁴⁸

---

²⁴⁶ Yavuz Aslan, "Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Kovulması Meselesi", Azerbaycan, Yıl 42, Sayı 290, s. 10

²⁴⁷ "İran Çanak Peşinde", Hürriyet, 9 Ocak 1994. Haber şöyle: "İran polisinin, Türkiye sınırı yakınlarında düzenlediği operasyonlarda, 112 kaçak televizyon çanağını ele geçirdiği ve çok sayıda kişiyi tutukladığı bildirildi. Yabancı televizyon kanallarının izlenmesini sağlayan çanakların yasak olduğu İran'da özellikle Türkiye ve Körfez ülkeleri gizlice izleniyor."

²⁴⁸ Nesip Nesipli, "Azerbaycan ve Moskova, Erivan, Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması", Stratejik Analiz, S. 4, s. 71

1993 yılı başlarında İran yönetimi, Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti vatandaşlarının birbirleri ile evlenmelerini yasaklayan bir karar aldı. İki Azerbaycan arasındaki ilişkilerin derinleşmesini önlemeyi amaçlayan İran yönetimi, bu kararın çağdışı olduğunun ve insan haklarının temelden çiğnendiğini elbette ki biliyordu ancak Azerbaycan yönetiminin bu konudaki itiraz notasına cevap vermeye bile gerek görmedi.²⁴⁹

Güney Azerbaycan Milli Hareketi, 1995 yılında Dr. Mahmud Ali Çehregani'nin Meclis seçimlerini kazanmasıyla yeni bir boyut kazandı. Bu hareket milli bağımsızlıktan önce, medeni ve kültürel haklarını istemekteydi

Bugün İran İslam rejiminin ve uyguladığı politikaların artık iflas ettiğini söylemek zor olmaz. Bu konuda Arif Keskin, İranlılık kavramının ve dolayısıyla Pan-Farsist politikanın çöküş nedenlerini kısaca şöyle maddelendirmektedir:

- 1979'dan günümüze kadar totaliter sistemin belirleyici faktörü olarak gözüken ve İran toprak bütünlüğünün tutkalı olan Siyasal İslam'ın (Şîlik) iflası,
- Devletin ekonomik başarısızlığı ve halkın kitlesel yoksullaşması,
- Devrimin etkisindeki toplumun siyasallaşması,
- İran genelinde seferberlik gücüne sahip olan ve toplumu merkeze bağlayan ideolojilerin çöküşü,
- Uluslararası sistemde komünizmin çöküşü, Orta Asya ve Kafkasya'da Türkî cumhuriyetlerin kurulması ile bu bölgelerde 1988'den sonra artan Türkçülük hareketleri,
- Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, Karabağ Sorunu ve Ebülfez Elçibey faktörü,
- Küreselleşme olgusu, Devletin muhalefeti boğması ve faaliyetine izin vermeyişi.²⁵⁰

Bunun yanı sıra İran'ın etnik yapısındaki çeşitlilik kaçınılmaz olarak bu ülkenin dış politikasını da etkilemektedir. Güney Azerbaycan'daki milliyetçi

---

²⁴⁹ Aynı yer.

²⁵⁰ Arif Keskin, "İranlılık Paradigmasının ...", *Stratejik Analiz*, s. 93

hareketler ve bundan duyulan endiŖe de İnan'ın dıŖ politikasını belirleyen unsurlardan biridir.²⁵¹

---

²⁵¹ Öztürk-Sarıkaya, *Kaosa Doğru İnan*, s. 216

SONUÇ

Ortadoğu’da geleceğin şekillenmesi; İran Farslarının tercihine, Azerbaycan Türklerinin eğilimlerine, Türkiye ve Kuzey Azerbaycan’ın vereceği kararlara, emperyalist devletlerin ileride daha da su yüzüne çıkacak olan siyasi ve ekonomik emellerine bağlı olacaktır.²⁵²

Türk topluluklarının bağımsızlığa kavuşması ve kavuşanların bağımsızlıklarını devam ettirebilmeleri Türk dünyası için stratejik, siyasi ve ekonomik açıdan çok önemlidir. Bağımsızlık mutlaka ve mutlaka siyasi anlamda olmayabilir. Kültürel kimliğe sahip çıkabilmek, bu kültürü milliyeti adına hayata geçirebilmek de egemen kültürün bağlarından kurtulması demektir.²⁵³

İran, 11 Eylül’den önce ABD tarafından “terörü desteklemekle” suçlanmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, İran’ın 11 Eylül’den sonra ABD’nin bir hedefi haline gelmesine kesin gözüyle bakılmaktaydı. Nitekim 11’Eylül’den bu yana İran – ABD ilişkilerindeki gerginlik tırmanarak sürmektedir.²⁵⁴

Bush yönetimi ne pahasına olursa olsun İran’ın nükleer teknolojiye sahip olmasını engellemek isteyecektir. Nükleer silahlara sahip bir İran, çevresine ve özellikle İsrail’e bir tehdit oluşturmasından ziyade, bugün ABD’nin açıkça uygulamaya koyduğunu belirttiği Büyük Ortadoğu Projesini imkansız kılabilir. Olması yüzünden hedefdir.

---

²⁵² Akpınar, “Azerî Türklerinin ...”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*, s. 93

²⁵³ Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 18

²⁵⁴ Arif Keskin, “Türkiye – İran İlişkilerini Belirleyen ...”, *Avrasya Dosyası*, s. 57

İran'a yapılacak bir saldırı birinci derecede Azerbaycan'ı etkileyecek. Kuzey Azerbaycan olarak adlandırılan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti içerisinde, Elçibey'in başlattığı "Bağımsız Güney Azerbaycan" ideolojisi şu anda ABD'nin en önemli projelerinden birisi durumunda.²⁵⁵

Şimdiye kadar herkesin gönlünde olan "Bağımsız Güney Azerbaycan" hep güzel bir hayal olarak görüldü, bunun gerçekleşebileceği düşünülmedi, gerçekleşirse neler olabileceği konusunda çalışmalar yapılmadı.

Türkiye Devleti, şimdiden yaşanabilecek gelişmelere göre planlarını yapmalıdır. Böyle bir durumla karşılaşılırsa Türkiye'nin tavrı ne olmalıdır, bağımsız bir Güney Azerbaycan desteklenmeli midir, böyle bir durum ülkemizde ne gibi etkiler yaratır vs. soruların cevabını şimdiden aranmalıdır.

Türkiye'nin İran politikasının belirlenmesinde ABD unsuru çok önemli olsa da tek belirleyici değildir. Çünkü Türkiye'nin İran politikası ABD'nin İran politikasından farklıdır. Türkiye, İran'ın iç ve dış politikasındaki değişimi istese de, bu değişim beklentisi ABD'nin değişim beklentisinden farklıdır. Türkiye, ABD'den farklı olarak İran'da devrim nitelikli bir değişimden endişe duymaktadır. İran'a yönelik her tür askeri müdahale de Türkiye'nin istemeyeceği bir davranıştır.²⁵⁶

İran'ın baskıcı tutumunu sürdürmesi, bir milli kültür hareketi şeklinde başlayan Güney Azerbaycan Milli Hareketinin yönünü değiştirip bir siyasi bağımsızlık hareketine dönüştürebilir.

Halbuki İran'ın sapasağlam ayakta durması, Ortadoğu'da sağlam bir denge unsuru olabilmesi, bölünmesinin ve parçalanmasının önlenmesi, rejimin sağlam bir zemine oturması, hakimiyetin, bir İran kavmine, bir şahıs veya gruba değil, kayıtsız şartsız milletin olmasına bağlıdır. Nüfusun yarısına yakın bir bölümünü teşkil eden İran Türklerini bilmezlikten gelmek, bu yolda bir uyutma politikası

²⁵⁵ İrfan Sapmaz, "Türkiye Devleti'nin İran Politikası Var mı?", *Star Gazetesi*, 18. 06. 2003

²⁵⁶ Keskin, "Türkiye – İran İlişkilerini Belirleyen ...", *Avrasya Dosyası*, s. 74

yürütmeye çalışmak İran'ın kötü gidişini önleyemez.²⁵⁷ Unutmamak gerekir ki meselelerini halletmiş, güçlü bir İran, ülkemiz için bölgede önemli bir konuma sahiptir.

---

²⁵⁷ Ahmet Karaca, "Azerbaycan ve İran Türklerinin...", Azerbaycan, s. 56

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

EKLER

- 1) “Uşaklara Türk Adları” Mühendis Kemal Muradi’nin çocuklara verilebilecek Türk isimleri ile ilgili broşürü.
- 2) “Azerbaycan Bibliyografyası” Mehmet Emin Resulzade’nin elyazısından bir örnek.
- 3) Almanya’da basılan “21 Azer” dergisinin Kasım 1999 sayısının kapağı.
- 4) “Azerbaycan’da ‘Gergin’ Günler” Milliyet 07.01.1990
- 5) “Azerbaycanlılar Sınırdan Kucaklaştı” Tercüman 09.01.1990
- 6) “İran – Sovyet Sınırında Kuran Sesleri” Hürriyet 09.01.1990
- 7) “Nahçıvan’da Sınır Kalmadı” Milliyet 09.01.1990
- 8) “Sınır Yerlebir” Günaydın 09.01.1990
- 9) “Molla’nın Azeri Korkusu” Günaydın 10.01.1990
- 10) “Sovyet – İran Sınırından Görüntüler” Hürriyet 10.01.1990
- 11) “Azeriler Yüzünden Türkiye ile İran Kapışacak” Hürriyet 11.01.1990

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

- 1) AĞAOĞLU, Ahmet, *İran ve İnkılâbı*, Ağaoğlu Külliyyatı: 3, Zerbamat Basımevi, Ankara – 1941
- 2) *Ak Devrim 7 Yaşında*, Ajans – Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara – 1970
- 3) AYYILDIZ, Hakkı Raif, *İran*, Merkez Basımevi, 1937
- 4) AZER, San'an, *İran Türkleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul – 1942
- 5) *Azerabadegân İran Ordu Günü*, İran Büyükelçiliği Enformasyon ve Basın Bürosu, Ankara – 1966
- 6) AZERİ, Ali, *Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammet Hıyâbânî*, Tercüme: Eloğlu, Yayına Hazırlayan: Seyfettin Altaylı, Elila Elektronik İletişim Ajansı, Ankara
- 7) BAYKARA, Hüseyin, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, Emek Basımevi, İstanbul – 1978
- 8) *Bir Bakışta İran*, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, Ankara – 2003
- 9) BLAGA, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, 1997
- 10) DÖNMEZ, Yusuf, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadî Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul – 1973
- 11) *Cehaletle Mücadele*, İran Büyükelçiliği Enformasyon ve Basın Bürosu, Ankara – 1966

- 12) ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara
- 13) FURON, Raymond, *İran*, Çeviri: Galib Kemali Söylemezoğlu, Hilmi Kitabevi, İstanbul – 1943
- 14) GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İran Tarihi*, Cilt 1, T.T.K. Basımevi, Ankara – 1948
- 15) *İran*, İran Büyükelçiliği, Yeni Matbaa, Ankara – 1952
- 16) *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*, Mütercim: Ömer Okumuş, Kayhan Yayınları, İstanbul – 1980
- 17) *İran Türkleri*, Dış Türkler Kültür Yayınları, İstanbul
- 18) *İran Uygarlıklar Arası Diyalog Çağrısının Mimarı*, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, Ankara – 2001
- 19) İsmail KAYABALI ve Cemender ARSLANOĞLU, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, Set Ofset, Ankara – 1990
- 20) KALAFAT, Yaşar, *İran Türklüğü (Jeokültürel Boyut)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul – 2005
- 21) LEWIS, Bernard, *Ortadoğu*, Türkçesi: Mehmet Harmanlı, Sabah Kitapları, İstanbul – 1996
- 22) LOCKHART, Laurance, *Nadir Shah*, Luzac 8 Co., London – 1938
- 23) MOCTEHEDI, Sefura, *İran İslam Cumhuriyeti'nin Devlet Sisteminin Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul – 1986
- 24) NIRUMAND, Bahman, *İran*, Belge Yayınları, İstanbul – 1988
- 25) Osman Metin ÖZTÜRK ve Yalçın SARIKAYA, *Kaosa Doğru İran*, Fark Yayınları, Ankara – 2006
- 26) ÖREN, Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Yayına Hazırlayan: Selçuk Alkın, İstanbul – 1998
- 27) RESULZADE, Mehmed Emin, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşad'daki Yazıları)*, Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul – 1993
- 28) Sami OĞUZ – Ruşen ÇAKIR, *Hatemi'nin İran'ı*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul – 2000

- 29) SARAY, Mehmet, *Türk – İnan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara – 1999
- 30) SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 1996
- 31) SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 1999
- 32) *The Cambridge History of Iran*, Volume 1, Cambridge University Pres, 2004
- 33) *Türk – İnan İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1994
- 34) YÜCEER, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara – 2002

MAKALELER

- 1) Abdul-Hüseyin ve Nahidi-Azer, “Azadistan Hareketi Yenilgisinin Anatomisi”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar – 2005
- 2) AFŞARLI, Oğuz, “Azadistan Hükümetinde Kültürel Gelişmeler”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar – 2005
- 3) AFYONCU, Erhan, “18. Yüzyıl'da Osmanlı – İnan İlişkileri”, *Popüler Tarih*, Sayı 43, Mart – 2004
- 4) AKPINAR, Yavuz, “Azerî Türklerinin Orta Doğu'nun Siyasî ve Kültürel Hayatındaki Rolü”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan*, Cilt 4, ASAM, Ankara – 2003
- 5) ALKIN, Selçuk, “Türk Kimliği Azerbaycan – Azerbaycan İnan Kavramı”, *Azerbaycan*, Yıl 45, Sayı 333, Mayıs – Haziran 2000
- 6) ASLAN, Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Kovulması Meselesi”, *Azerbaycan*, Yıl 42, Sayı 290, Mart – Nisan 1993
- 7) Atâullah-i Hasanî, “İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İnan İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985 – 1049 / 1577 – 1639)” *Tarihten Günümüze Türk*

- *İran İlişkileri Sempozyumu (16 – 17 Aralık 2002 / Konya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 2003
- 8) *Azerbaycan*, Azerbaycan Kültür Derneği 50. Yıl Özel Sayısı, Şubat – 1999
- 9) BAYIR, Emre, “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan’da Millî Direniş Hareketi”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 5, Sayı 3, İran Özel Sayısı
- 10) CAFEROĞLU, Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 1, 1932
- 11) CAFEROĞLU, Ahmet, “Güney Azerbaycan”, *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı 35, Ocak – 1988
- 12) CAFEROĞLU, Ahmet, “İran Türkleri”, *Türk Kültürü*, Cilt 5, Sayı 50, Aralık – 1966
- 13) ERCİLASUN, Ahmet, Bican, “Azerbaycan – İran Türkleri Üzerine Bir Yorum”, *Azerbaycan*, Yıl 34, Sayı 254, Ekim – Kasım – Aralık 1985
- 14) “Fars’ın Türkleri Kaş kaylar”, *Atlas*, Sayı 137, Ağustos – 2004
- 15) GÖKDAĞ, Bilgehan A., “İran Türklerinde Ana Dili Problemi”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ’a Armağan*, Cilt 4, ASAM, Ankara – 2003
- 16) GÜNEYLİ, Yılmaz, “Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’da Osmanlı – Rus Rekabeti ve Hiyabanî Hareketine Etkisi”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar – 2005
- 17) Mükrimin Halil, “Firdevsi’nin Bininci Yıl Dönümü”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2, Sayı 33 – 34, Eylül – I. Teşrin 1934
- 18) HOSTLER, Charles, “İran Azerbaycanlıları”, *Türk Yurdu*, Sayı 285, Haziran – 1960
- 19) İsmail Kayabalı – Cemender Arslanoğlu, “İran Türkleri”, *Azerbaycan*, Yıl 26, Sayı 223, İran Türkleri Özel Sayısı, Temmuz – Ağustos – Eylül 1977
- 20) “İstanbul’da Yapılan Üstat Şehriyar’ı Anma Toplantısı”, *Name-i Aşına*, Yıl 3, Sayı 1, Sonbahar – 2001
- 21) Kara Şemsi, “İran’da Türk Katliamı”, *Türk Yurdu*, Sayı 20, Ağustos – 1929

- 22) KARACA, Ahmet, “Azerbaycan ve İnan Türklerinin Aktüel Meseleleri”, *Azerbaycan*, Yıl 34, Sayı 254, Ekim – Kasım – Aralık 1985
- 23) KARACA, Ahmet, “Azerbaycan Türklerinin Hürriyet ve İstiklal Hareketi”, *Azerbaycan*, Yıl 36, Sayı 259, Ocak – Şubat – Mart 1987
- 24) “Kaşkay (Kaşgay) Türkleri zerine Açıklama”, *Türk Kültürü*, Cilt 1, Sayı 6, Nisan – 1963
- 25) KESKİN, Arif, “Türkiye – İnan İlişkilerini Belirleyen Yapısal ve Dönemsel Faktörler”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 10, Sayı 1, 11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikası zel, ASAM, İkbahar – 2004
- 26) KESKİN, Arif, “Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammet Hiyabanî”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İkbahar – 2005
- 27) KESKİN, Arif, “Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945 – 46) ve Seyit Cafer Pişeveri”, *Tanıtım*, Sayı 1, 2004
- 28) KESKİN, Arif, “İnanlılık Paradigmasının kş ve Güney Azerbaycan milli Hareketinin Yükselişi”, *Stratejik Analiz*, Cilt 4, Sayı 47, Mart – 2004
- 29) LÂZİBOĞLU, Halid, “İnan’da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?”, *Türk Kültürü*, Cilt 18, Sayı 211 – 214, Mayıs – Ağustos 1980
- 30) LÂZİBOĞLU, Halid, “İnan Türkleri”, *Milli Eğitim ve Kültür*, Yıl 2, Sayı 7, Esir Türkler zel Sayısı, Haziran – Temmuz – Ağustos 1980
- 31) NEBİOĞLU, Olcay, “Milli Mücadele ile özdeşleşmiş Bir Yaşam: Şeyh Muhammet Hiyabanî’nin Hayatı”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İkbahar – 2005
- 32) NESİPLİ, Nesip, “Azerbaycan ve Moskova, Erivan, Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, *Stratejik Analiz*, Cilt 1, Sayı 4, Ağustos – 2000
- 33) ÖZDAĞ, Muzaffer, “İnan Türkleri İle Kucaklaşmak”, *Azerbaycan*, Yıl 34, Sayı 254, Türk Dünyasının Aktüel Meseleleri zel Sayısı, Ekim – Kasım – Aralık 1985
- 34) RASİM, Mehmet, “İnan Türkleri”, *Ocak*, Devre 2, Sayı 3, Mayıs – 1972
- 35) SİSYANLI, M.S., “İnan’ı Parçalamak İsteyen Kimlerdir?”, *Ergenekon Yolu*, Sayı 1, Temmuz – 1951

- 36) SULTANOĞLU, Vakıf, “Mehmet Emin Resulzade'nin Güney Azerbaycan Uğrunda Çalışmaları”, *Azerbaycan*, Yıl 49, Sayı 333, Mayıs – Haziran 2000
- 37) ŞAMİL, Ali, “Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ' a Armağan*, Cilt 3, ASAM, Ankara – 2003
- 38) ŞİMŞİR, Bilal N., “Türk – İnan Dostluğu ve İnan Türkleri”, *Forum*, Cilt 11, Sayı 121, Nisan – 1959
- 39) TAGIYEVA, Şevket, “Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammet Hiyabanî”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar – 2005
- 40) TANRIKULU, Cem, “Türk – İnan İlişkileri”, *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı 33, Haziran – 1970
- 41) T.K.E., “Tebriz Üniversitesinde Azerbaycan Türkçesi ve Edebi Dil Üzerine Araştırmalar Semineri”, *Türk Kültürü*, Yıl 25, Sayı 294, Ekim – 1987
- 42) TOGAN, Ahmet-Zeki Valîdî, “Azerbaycan Etnoğrafisine Dair”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2, Sayı 14, Şubat – 1933
- 43) TURAN, Davut, “Hiyabanî Düşüncesinde Demokrasi ve Modernleşme”, *Güney Azerbaycan (Tanıtım)*, Sayı 4, İlkbahar – 2005
- 44) VEKİLİ, Hadi, “1920 – 1940 Yıllarında Ortadoğu'daki Kültürel Söylemler”, *Tarihten Günümüze Türk – İnan İlişkileri Sempozyumu (16 – 17 Aralık 2002 / Konya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara – 2003
- 45) YAMENOĞLU, Ziya, “Türkiye'de Azerbaycan Diasporu ve İstifade Olunan Lobbi Metodları”, *Azerbaycan Dünyası*, Sayı 2, 2004
- 46) YOMUT, S., “Tarihte Azerbaycan”, *Türk İzi*, Yıl 10, Sayı 24, 1961

GAZETELER

- 1) İrfan Sapmaz, “Türkiye Devleti'nin İnan Politikası Var mı?”, *Star*, 18. 06. 2003
- 2) “İnan Çanak Peşinde”, *Hürriyet*, 09.01.1994

- 3) “Azerbaycan Ordusu Dün Teslim Oldu Pişeveri Rusya’ya Firar Etti.”,
Tanin, 12.12.1946
- 4) “İran Asileri Rusya’ya kaçtı, Kuzey İran’da Sükûnet Tamamen Teessüs
Etti”, *Tanin*, 16.12.1946

ANSİKLOPEDİLER

- 1) *Ana Britannica*, C. 11, “İran” Maddesi, Ana Yayıncılık, 1988

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.